

Om een gemeenschappelijk huis

Wetenschappelijk Instituut
voor het CDA

Om een gemeenschappelijk huis

Handboek christendemocratie
in de praktijk

2020 Prometheus Amsterdam

© 2020 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA
Omslagontwerp Sander Patelski
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 4549 1

Inhoud

Woord vooraf 7

DEEL 1 Christendemocratisch gedachtegoed

- 1 Geboorte van de christendemocratie: de geschiedenis van een begrip 11
- 2 Om het hart van de christendemocratie: contemplatieve politiek 15
- 3 Vier kernwaarden als merktekens 18
- 4 De roeping van de overheid 23
- 5 Teamspelers en egotrippers: de christendemocratische samenlevingsvisie 28
- 6 Economie als dienst aan het goede samenleven 33
- 7 Christendemocratie als internationale beweging 37
- 8 Mens, waar ben je? Over het christendemocratische mensbeeld 41
- 9 Het christelijke in de politiek: een sociale praktijk van goed samenleven 45

DEEL 2 Christendemocratie in de praktijk

- 1 Samenleven 51
 - Uit de samenleving: Een thuis voor verdoolde zielen 51
 - In de politieke praktijk: Ieder mens telt 55
 - Inspiratie uit de traditie: Paus Leo XIII 56
- 2 Integreren 59
 - Uit de samenleving: Perspectief voor ontheemde vluchtelingen 59
 - In de politieke praktijk: Democratisch burgerschap als sleutel 62
 - Inspiratie uit de traditie: Jonathan Sacks 64

- 3 Werken 69
 - Uit de samenleving: Inclusiviteit als gegeven 69
 - In de politieke praktijk: Werken als vorm van samenleven 72
 - Inspiratie uit de traditie: Luigino Bruni en Alessandra Smerilli 73
- 4 Rondkomen 77
 - Uit de samenleving: Financieel vangnet, betekenisvol netwerk 77
 - In de politieke praktijk: Zelfredzaamheid waar het kan, hulp waar het moet 81
 - Inspiratie uit de traditie: Marga Klompé 82
- 5 Zorgen 85
 - Uit de samenleving: Een mens is meer dan zijn ziekte 85
 - In de politieke praktijk: Waardigheid in broosheid 88
 - Inspiratie uit de traditie: Erik Borgman 90
- 6 Leren 93
 - Uit de samenleving: Het potentieel van alle kinderen zien 93
 - In de politieke praktijk: Vorming voor het leven 97
 - Inspiratie uit de traditie: Hannah Arendt 99
- 7 Verduurzamen 103
 - Uit de samenleving: Het tij keren 103
 - In de politieke praktijk: Het klimaatvraagstuk als sociale kwestie 107
 - Inspiratie uit de traditie: Paus Franciscus 109
- 8 Wonen 113
 - Uit de samenleving: Eerst de mensen, dan de wensen, dan de stenen 113
 - In de politieke praktijk: Een dak boven het hoofd, een fundament onder het bestaan 117
 - Inspiratie uit de traditie: Rowan Williams 119
- 9 Beschermen 123
 - Uit de samenleving: Beschermen door te zorgen 123
 - In de politieke praktijk: Orde, gerechtigheid en vrijheid 126
 - Inspiratie uit de traditie: Augustinus 128
- 10 Koesteren 131
 - Uit de samenleving: Troost, rust, sacraliteit en schoonheid 131
 - In de politieke praktijk: De waarde van traditie en cultuur 135
 - Inspiratie uit de traditie: Charles Taylor 136

Samenstelling handboek 139

Register 141

Woord vooraf

‘Niets is zo praktisch als een goede filosofie,’ zei Arie Oostlander, de eerste directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, wel eens. Een doordachte en doorleefde filosofie laat zich, zo stelde hij, gemakkelijk vertalen naar de praktijk van alledag en is daarop betrokken.

Zou dat nog steeds gelden? Toen in 1980 het CDA werd opgericht, bestond het politieke landschap overzichtelijk uit drie ideologische hoofdstromingen: sociaaldemocratie, christendemocratie en liberalisme. Inmiddels is de maatschappelijke steun voor gevestigde partijen afgekalfd en is de ideologische impact op beleid afgenomen.

Toch is in een tijd van ‘vloeibare moderniteit’ meer dan ooit behoefte aan vaste waarden en een diep doorleefde filosofie over menselijke waardigheid en de inrichting van de samenleving. De werkelijkheid zelf is te onbestendig om antwoorden aan te ontleen. Slechts bezinning op waarden kan duurzame antwoorden geven. Maar wat zijn die waarden dan? En hoe zijn die toe te passen in de politiek van alledag?

Dit boek, met als titel *Om een gemeenschappelijk huis. Handboek christendemocratie in de praktijk*, biedt een betrouwbaar kompas in een context die vastigheid ontbeert. Het is een handboek, om letterlijk vast te houden, door te bladeren, verhalen te delen en inspiratie op te doen.

Het valt in twee delen uiteen. Het eerste deel laat de christendemocratie in vogelvlucht zien. Vanuit verschillende normatieve op-

vattingen wordt het christendemocratische gedachtegoed belicht: van de visie op de rol van de overheid tot het mensbeeld, van de visie op de markteconomie tot de verhouding tussen het christelijke en de politiek.

Het tweede deel vertelt het verhaal van de christendemocratie op een heel andere manier, vanuit een tiental inspirerende sociale praktijken. Elk hoofdstuk bestaat uit drie bestanddelen: een achtergrond-reportage 'Uit de samenleving', vingerwijzingen voor 'In de politieke praktijk' en 'Inspiratie uit de traditie'. In feite is dit deel christendemocratie in actie, staande in een lange traditie. De christendemocratie laat zich zien als een praktijkexpertise samenlevingskunde: een door vele eeuwen heen opgedane expertise in goed en vreedzaam samenleven wordt aangeboden aan de samenleving.

Een politieke overtuiging oefent invloed uit op de manier waarop we naar de werkelijkheid kijken. Dat geldt zeker voor de christendemocratie. De christendemocratie is iets anders dan de gulden middenweg tussen socialisme en liberalisme of tussen staat en markt; ze heeft een geheel eigenstandige visie op mens, maatschappij en overheid.

Een politieke overtuiging zorgt ook voor consistentie in de politieke standpunten, omdat zij een normatieve én praktische opvatting aanreikt over de inrichting van de samenleving. Daar ligt de blijvende opgave voor christendemocratische partijen. Als de politiek vervluchtigt en versplintert, worden vragen naar de oorsprong, het doel, het welzijn en de waardigheid van mensen alleen nog maar belangrijker. Dat biedt volop kansen voor christendemocraten om vanuit de rijke inspiratiebronnen hoopvolle, richtinggevende perspectieven voor de samenleving als een gemeenschappelijk huis te blijven ontwikkelen.

Pieter Jan Dijkman

Directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Richard van Zwol

Voorzitter van het bestuur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

DEEL 1

Christendemocratisch gedachtegoed

Geboorte van de christendemocratie: de geschiedenis van een begrip

Het begrip democratie speelt in de Nederlandse politiek een rol sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw. Het woord houdt verband met volksinvloed op het politiek bestuur en de christendemocratie is een vorm van democratie. Het eerste deel van het woord is in dit verband net zo modern als het laatste.

Eerst over dat 'christen'. Tot de negentiende eeuw kende Nederland en geheel Europa een christelijke cultuur. Het christendom was algemeen geldig en hoefde dus niet afgebakend te worden ten opzichte van anderen. Er was geen christelijke school, maar er was een school en die was christelijk. Zo was ook het politieke bedrijf christelijk. Dat veranderde in de negentiende eeuw met de opkomst van een levensbeschouwing die als verlicht, liberaal of redelijk te bestempelen was. De opkomst van deze nieuwe levensbeschouwing ontnam de politiek, het onderwijs en heel het samenleven het vanzelfsprekende christelijke karakter. En wat niet meer vanzelf spreekt, behoeft formulering en uitleg. Zo ontstonden christelijk onderwijs en christelijke politiek: het werd voor christenen een taak om uit te leggen wat het christendom te maken had met onderwijs en politiek.

Het tweede bestanddeel, 'democratie', was een woord dat gebruikt werd door politici die het politieke bestel wilden veranderen: de burger moest meer invloed krijgen in het politiek bestuur en de werknemer meer rechten. Dat pleidooi was niet exclusief verlicht of redelijk, maar om duidelijk te maken dat ook christenen democra-

tie voorstonden, werd rond 1900 de term christendemocratie geïntroduceerd. De christendemocratische gedachte was van meet af aan bedoeld als een visie op de samenleving als geheel, niet als belangenbehartiging van enkel christenen.

Graves de Communi Re

Rerum Novarum uit 1891 is misschien wel de bekendste encycliek van paus Leo XIII. Minder bekend is zijn encycliek *Graves de Communi Re* uit 1901. Het is het eerste pauselijk document waarin de term 'christendemocratie' wordt gehanteerd. In verschillende Europese rooms-katholieke landen wordt de encycliek dan ook gezien als een klarenstoot voor de oprichting van christendemocratische partijen.

Paus Leo XIII beschrijft in *Graves de Communi Re* de opdracht voor de christendemocratie tegen de achtergrond van het opkomende liberalisme en communisme. Sociale rechtvaardigheid, zo luidt kortweg die opdracht. Christendemocraten moeten het besef van verantwoordelijkheid voor elkaar zien te versterken. Niemand is zo welvarend dat hij nooit behoefte zou hebben aan de hulp van anderen. En niemand is zo arm dat hij niet van nut kan zijn voor zijn medemens, zo stelt de paus.

Solidariteit is daarbij een gezamenlijke zoektocht, waarbij een balans moet worden gevonden tussen twee spanningsvelden: naastenliefde en rechtvaardigheid. Echte solidariteit ontstaat pas wanneer burgers en politieke leiders elkaar vertrouwen. Aan dat vertrouwen behoort de christendemocratie bij te dragen, pas dan is ze werkelijk van waarde.

Aanvankelijk nestelde het begrip 'christendemocratie' zich in Nederland alleen bij protestantse splinterpartijen die een sociale politiek voorstonden. De term werd bekritiseerd door behoudende groepen binnen christelijke kring en door progressieven daarbui-

ten. In feite bewogen Nederlandse christendemocraten zich tot de Tweede Wereldoorlog in de marge van de christelijke politiek. In Europa was dat anders. Doordat paus Leo XIII in 1901 een encycliek, *Graves de Communi Re*, had gewijd aan de basisprincipes en de belangrijke rol van de christendemocratie, schoot de christendemocratie wortel in katholieke landen in Europa. De Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), de vooroorlogse voorloper van de Katholieke Volkspartij (KVP), sloot zich internationaal aan bij christendemocratische zusterpartijen. Christendemocratie stond in Europees verband voor katholieke politiek.

De term functioneerde in Nederland zo niet. De katholiek-protestantse samenwerking heette coalitie en liep in 1939 na een halve eeuw vast. In de jaren veertig en vijftig regeerden de katholieken met de sociaaldemocraten. Na de oorlog gaf Nederland zijn neutraliteitspolitiek op ten faveure van de Europese en internationale samenwerking. Daarmee kwam ook de christendemocratie meer in het vizier. Die kreeg een uiteenlopende uitwerking in de verschillende landen, maar bestond uit de onderdelen die vanouds de christendemocratie kenmerkten: een erkenning van het geestelijke naast en boven het materiële, het onderscheid tussen staat en samenleving, recht boven macht en een sociale politiek met rechten voor allen.

Nederland was in Europa een buitenbeentje, vanwege de aanwezigheid van invloedrijke protestantse politieke partijen, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU). Op Europees gebied voegden deze partijen zich in de jaren vijftig in het christendemocratisch samenwerkingsverband, maar het duurde enige tijd voordat Nederlandse katholieken en protestanten, net als bijvoorbeeld in Duitsland, hun gemeenschappelijke noemer beklemtoonden. Vanaf de vroege jaren zestig werkten KVP, ARP en CHU toe naar een gezamenlijk partijverband. Een belangrijk thema in de fusiebesprekingen was de eigenheid van de christendemocratie naast liberalisme en socialisme. Net als rond 1900 was het intern de kunst een balans te zoeken tussen behoudende en radicale politiek, waarbij de sociale vleugels in de partijen met name op hun hoede waren voor conservatisme.

Het resultaat van deze besprekingen is het in 1980 gevormde CDA. Deze partij onderscheidde zich in het eerste decennium als een partij met een vooruitstrevende sociale politiek gecombineerd met vaste waarden. Daarmee markeerde het CDA samen met de Duitse en Vlaamse christendemocraten een eigen positie in de Europese christendemocratische familie. Sinds de periode van afslanking van de verzorgingsstaat, in de jaren tachtig, lag het accent op de verantwoordelijke samenleving, haar sociale kwaliteit (tegenover het liberalisme) en zelfwerkzaamheid (tegenover de sociaaldemocratie) en later ook op haar inclusieve karakter en rechtsstatelijke basis (tegenover het populisme).

2

Om het hart van de christendemocratie: contemplatieve politiek

Politieke partijen formuleren programma's. In een programma verwoorden ze hun visie en op basis van dat programma willen ze vanuit de staat invloed uitoefenen op de samenleving. Maar het centrum van politiek is naar christendemocratische overtuiging niet de staat, die de samenleving moet vormgeven en in het gareel moet houden. Het centrum van christendemocratische politiek is de samenleving. De staat dient de samenleving, die ervoor is om mensen tot hun recht en tot bloei te helpen komen.

Het hart van de christendemocratie is daarom een visie, een manier van kijken, zo men wil een spiritualiteit. Zij ziet de samenleving niet in termen van tegenstellingen die moeten worden uitgevochten of een belangenstrijd die moet worden beslecht. Christendemocraten spreken over de samenleving vanuit wat de Franse filosoof Paul Ricoeur een 'poëtica van de liefde' heeft genoemd. Zij zijn christendemocraten naar de mate waarin zij met liefde naar de wereld kijken, in de wereld liefde waarnemen en zich ervoor inzetten deze liefde te behoeden en te bewaren. Zij voeren een 'contemplatieve politiek', zoals theoloog Erik Borgman het uitdrukt. Contemplatieve politiek opent zich voor het goede dat zich aandient. Het is er niet op uit dat te vervangen, maar het te behoeden en te bewaren opdat het zich ten volle kan ontplooien.

In deze zin is christendemocratische politiek een politieke vormgeving van liefde voor de wereld en voor alle schepselen. Uiteindelijk wil ze daardoor in het spoor treden van God, die naar christelij-

ke overtuiging alles uit liefde heeft geschapen. Paus Franciscus benadrukt in de encycliek *Laudato Si'* dat liefde altijd contemplatief is, omdat zij ziet wat de dingen goed, van waarde en betekenisvol maakt, voorbij de uiterlijke schijn. Hierbij herinnert de paus aan de stelling die Thomas van Aquino in zijn *Summa Theologiae* poneert, dat iemand liefhebben betekent hem of haar van grote waarde achten en beschouwen, als 'een schat'. De dienst die de politiek aan de samenleving levert, heeft zijn uitgangspunt in de waarde van alle mensen en van uiteindelijk ieder schepsel, en is erop gericht deze tot bloei te laten komen. Zij richt zich op de samenleving als een contemplatieve gemeenschap waar de waarde van alle schepselen wordt gezien en de erkenning hiervan de basis is van relaties die genezen in plaats van ziek te maken, zoals in de feitelijke samenleving vaak het geval is.

Dit is geen onbereikbaar ideaal. Het ligt in de lijn van de dynamiek die de samenleving bij elkaar houdt en laat voortbestaan. Steeds opnieuw, om het met de zogenoemde werken van barmhertigheid te zeggen, gaan mensen ertoe over hongerigen te voeden, dorstigen te laven, naakten te kleden, vreemdelingen te herbergen, zieken te verzorgen, gevangenen te bezoeken en doden te begraven (Mattheus 25: 35 en 36). Het is de taak van christendemocratische politiek dit te stimuleren, te versterken en te bevorderen. Want het tegenovergestelde vindt ook plaats: mensen wordt voedsel, drinken, kleding, een thuis, gezondheid, vrijheid en een laatste rustplaats onthouden en ontnomen. Dit moet als kwaad worden aangeklaagd en bestreden. Maar christendemocratische politiek heeft er weet van dat het kwaad geen bestaansrecht heeft en dat het tegelijkertijd vooralsnog onuitroeibaar is. Politiek kan de samenleving niet goed maken. Politiek heeft tot taak het gemakkelijker te maken om goed te zijn.

Wie denkt dat contemplatieve politiek consoliderende, in de stand en gang van zaken berustende politiek is, die vergeet hoezeer de in onze streken heersende cultuur ons dreigt blind te maken voor waardigheid en goedheid, en ongevoelig voor de schendingen ervan. Actief zoeken naar de plaatsen waar dit doorbroken wordt

als aanzetten voor een vernieuwing van de samenleving is een hedendaagse vorm van wat Abraham Kuyper in zijn beroemde rede *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie* (1891) ‘architectonische kritiek’ noemde. De samenleving wordt opnieuw op haar ware fundament gezet: de waardigheid van alle mensen die haar gezamenlijk vormen.

3

Vier kernwaarden als merktekens

Elke politieke stroming heeft een eigen taal, een gemeenschappelijke taal. Iemand als Piet Steenkamp, de grondlegger van de fusiepartij CDA in 1980, heeft dat vrij snel onderkend. Het is zijn verdienste dat typische christendemocratie-‘jargon’, samen met mensen als Otto van Verschuier (voorzitter van de CHU), Arie Oostlander (directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA) en Hans Borstlap (medewerker van het Wetenschappelijk Instituut), te hebben ontwikkeld. Er ontstond zo een bindmiddel, een ‘brug in woorden’, tussen de KVP, ARP en CHU. Vermoedelijk is dat beslissend geweest voor de uiteindelijke totstandkoming van het CDA.

Tot de kern van de christendemocratische taalschat zijn vier kernwaarden gaan behoren: publieke gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Dat rijtje duikt voor het eerst zo netjes op in het rapport ‘De Politieke Overtuiging van het CDA’ uit 1979, een voorstel voor een program van uitgangspunten, opgesteld door een commissie onder voorzitterschap van Sjeng Kremers (KVP). Hoe moet die christendemocratische boodschap worden vertaald? Het voorstel is om die vertaling te laten lopen via die vier kernbegrippen.

Publieke gerechtigheid: de rechtsstaat is een onmisbare voorwaarde voor de bescherming van de menselijke waardigheid. De overheid heeft de taak om mens en schepping tot hun recht

te laten komen, de vrede te bewaken en het recht te onderhouden.

Gespreide verantwoordelijkheid: mensen, organisaties, bedrijven en overheden dragen een eigen en gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de schepping en het algemeen welzijn, om zowel persoon als gemeenschap te laten floreren. De overheid is niet het centrum van de samenleving; ze moet juist ruimte laten voor variëteit en veelkleurigheid. De noties ‘subsidiariteit’ en ‘soevereiniteit in eigen kring’ zijn een uitdrukking van de gedeelde verantwoordelijkheid.

Solidariteit: mensen zijn elkaar gegeven, ze zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en zijn het gelukkigst als zij in gemeenschap met anderen leven en worden gezien en gewaardeerd.

Rentmeesterschap: vanuit een besef van verbondenheid tussen generaties zijn mensen geroepen tot een duurzame zorg voor natuur en cultuur en het creatief doorgeven wat van waarde is.

Deze vier trefwoorden zijn voor christendemocraten wegwijzers om te oefenen in het goede en vreedzame samenleven. Het doel van christendemocratische politiek is altijd geweest om mensen in hun gezin, hun omgeving en samenwerkingsverbanden tot hun recht te laten komen (publieke gerechtigheid), opdat zij in verantwoordelijkheid naar vermogen een bijdrage leveren aan de samenleving (gespreide verantwoordelijkheid), omzien naar elkaar (solidariteit) en bouwen aan een perspectiefrijke toekomst voor onze kinderen (rentmeesterschap).

Dat samenleven gaat niet vanzelf goed. Daarom is het van belang de balans in acht te nemen: balans tussen recht en vrijheid, tussen verschillende verantwoordelijkheden, tussen mensen onderling en tussen vandaag en morgen. Samenwerking is de sleutel. In de christendemocratie is de samenleving geen verzameling van individuen die toevallig samenwonen, maar de vrucht van samenwerking, we-

derzijdse verantwoordelijkheid en onderlinge betrokkenheid. Gezonde overheidsfinanciën, een goed functionerende economie en sociale voorzieningen zijn daarbij wezenlijk, maar ze mogen nooit een doel op zichzelf zijn.

ARP

Op 3 april 1879 richtte Abraham Kuyper de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) op. Het was de eerste centraal georganiseerde politieke partij in Nederland. De partij kwam voort uit verschillende lokale, antirevolutionaire en christelijk-historische kiesverenigingen die vanaf 1850 in het land waren ontstaan. Na 1857 werd het mogelijk om Scholen met de Bijbel op te richten op eigen kosten. Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876) richtte de Vereniging voor Christelijk Nationaal Onderwijs op met als doel om geld bijeen te brengen voor bijzondere scholen. Abraham Kuyper (1837-1920) zette deze strijd vanuit de Tweede Kamer voort en richtte het Anti-Schoolwet Verbond op. In feite ontstond hieruit de ARP. Kuyper was lange tijd de inspirerende voorman. Het door hem in 1879 geschreven *Ons program* bepaalde de koers. De ARP had een onderscheiden staats- en maatschappijvisie. Niet individu en overheid waren bepalend, maar de historisch en organisch gegroeide maatschappelijke verbanden, zoals het gezin, de corporaties, het onderwijs en de kerk. De partij, die vooral een gereformeerde aanhang had, stond een pluriforme samenleving voor. Tussen 1879 en 1980 maakte de ARP deel uit van meer dan 25 kabinetten. Ze leverde premiers met Abraham Kuyper, Theo Heemskerk, Hendrik Colijn, Pieter Sjoerds Gerbrandy, Jelle Zijlstra en Barend Biesheuvel. In 1980 ging de 101-jarige partij op in het CDA.

Publieke gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap hebben in het CDA nooit een scherpomlijnde,

afgebakende inhoud gekregen. Aanvankelijk waren het vooral invalshoeken voor de benadering van bepaalde beleidsterreinen. Zo kijkt het CDA via publieke gerechtigheid naar de overheid, de rechtsstaat en de mensenrechten en wordt gespreide verantwoordelijkheid gebruikt om de opvattingen over de inrichting van de samenleving te ordenen, terwijl solidariteit nationaal (sociaal beleid) en internationaal (ontwikkelingssamenwerking) wordt uitgewerkt en rentmeesterschap zich toespitst op een gezonde financiële huishouding en natuur en een gezond milieu.

CHU

Jonkheer Alexander de Savornin Lohman richtte op 9 juli 1908 de Christelijk-Historische Unie op. De partij kwam voort uit een afsplitsing van de ARP. Lohman stapte na een conflict over de invoering van het algemeen kiesrecht uit Kuypers partij.

De CHU kende een los partijverband en was geen club van scherpshijpers en ideologische drammers. De Unie was een politieke familie, met haar eigen gewoonten, gebruiken en eigenaardigheden. Of, zoals sommigen zeiden, 'een wijze van zijn'. De CHU trok haar leden en kiezers vooral uit de kring van de Nederlandse Hervormde Kerk.

De gouvernementele instelling en de afkeer van centralisatie en discipline waren kenmerken van de CHU. Niet de meerderheid, maar de kracht van argumenten diende de doorslag te geven. De overheid gold als dienaar Gods. Niet alleen de Bijbel, maar ook de historische ontwikkeling van de staat moest een rol spelen bij het bestuur. De Unie hechtte aan de band met het Huis van Oranje en was een van de meest koningsgezinde partijen.

De CHU maakte deel uit van verschillende kabinetten, vaak samen met de ARP of RKSP en later de KVP. CHU-voorman Dirk Jan de Geer was tweemaal minister-president (1926-1929 en 1939-1940), beide keren als opvolger van ARP'er Colijn.

Gaandeweg zijn die vier begrippen brede christendemocratische kernwaarden geworden, gemunt tot algemene ‘beginselen’. Hoewel ze kenmerkend zijn voor de christendemocratische visie op mens, samenleving en overheid, zijn ze niet exclusief christendemocratisch. Het viertal doet wat je van uitgangspunten mag verwachten: het zet de toon, het scherpt de afweging. Maar het is van belang ze steeds in hun onderlinge samenhang te zien en ze in elke context praktisch te vertalen.

KVP

De Katholieke Volkspartij (KVP) werd op 22 december 1945 opgericht en gold als de opvolger van de vooroorlogse Roomsche Katholieke Staatspartij (RKSP). Ter onderscheiding van de RKSP zou de KVP beginsel- én programmapartij zijn en openstaan voor niet-katholieken. Maar in de praktijk zette zij de traditie van de RKSP als de katholieke eenheidspartij voort.

De RKSP en later de KVP speelden een leidende rol in de Nederlandse politiek. De RKSP leverde met Charles Ruijs de Beerenbrouck een minister-president (1918-1925 en 1929-1933) en na de Tweede Wereldoorlog waren de KVP'ers Carl Romme, Louis Beel, Jan de Quay, Victor Marijnen, Jo Cals, Piet de Jong en Dries van Agt premier. Marga Klompé was de eerste vrouwelijke minister in Nederland. Door de middenpositie bezette de KVP lange tijd het centrum van de politieke macht en kon het zowel over rechts als over links regeren.

Bekende KVP-ministers, zoals Marga Klompé en Gerard Veldkamp, waren betrokken bij de op- en uitbouw van de verzorgingsstaat en de uitwerking van het sociaalzekerheidsstelsel. Steeds probeerde de KVP daarbij een balans te zoeken tussen een door de overheid gefinancierde sociale zekerheid en de eigen verantwoordelijkheid. Door de ontkerkelijking en het verlies aan zetels fuseerde de KVP in 1980 met de ARP en CHU tot het CDA.

4

De roeping van de overheid

Overal in Europa domineren kerktorens dorpen en steden. De kerk is gewoonlijk het oudste gebouw, het stadhuis is vrijwel altijd van later datum. Het unieke van het westerse christendom in de Middeleeuwen is altijd de tweevoudige structuur van het gezag geweest. Staat en samenleving vielen samen en de geestelijke gemeenschap gold als één en ondeelbaar. Maar de macht werd wel gedeeld: je had de keizer en de paus, het wereldlijk gezag en het geestelijk gezag. Deze twee machten, beide door God gegeven, werkten nauw samen; ze vulden elkaar aan en er was ook spanning.

Na de Reformatie in de zestiende eeuw moest de overheid het uiteenvallen van de ene geestelijke gemeenschap wel erkennen. Burgers snakten naar geestelijke vrijheid. Staat en samenleving vielen niet langer samen.

Dit inzicht vormt het uitgangspunt voor de christendemocratie. Zij ziet de overheid als hoeder van de publieke gerechtigheid. Wereldlijk gezag is nodig, omdat er veel misgaat tussen mensen. Er is onrecht dat hersteld moet worden en een publieke orde die handhaving vergt. De vorst beschermde zijn onderdanen vanouds tegen onderling geweld en onderdrukking door vreemde tirannen. Justitie en defensie, de aanspraak op het geweldsmonopolie, zijn de oude kerntaken van de staat, die daarvoor belastingen inde.

In het proces van de scheiding van staat en samenleving nam de nationale staat de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor alle overheidstaken op zich. Sociale regelgeving bestond al eeuwen, op lo-

kaal niveau, maar in de negentiende eeuw werden sociale aangelegenheden, net als het onderwijs, voorwerp van uniforme, nationale wetgeving. Deze uniformering van regelingen ging hand in hand met de erkenning van de diversiteit van de samenleving.

Taken van de overheid

De christendemocratie verwacht van de overheid dat zij conform het principe van publieke gerechtigheid de publieke voorwaarden schept die mensen en hun maatschappelijke verbanden in staat stellen om hun verantwoordelijkheden naar de normen van solidariteit en eerbied voor de schepping te beleven.

De overheid heeft daarbij een rol ten behoeve van de samenleving als een rechtsgemeenschap, ze heeft een rol ten behoeve van de samenleving als een belangengemeenschap en ze heeft een rol ten behoeve van de samenleving als een waardegemeenschap.

In de studie 'Publieke gerechtigheid' van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA uit 1990 worden de volgende taken van de overheid onderscheiden:

- a. Waarborgen: de overheid respecteert en beschermt de eigen verantwoordelijkheid van de burgers, handhaaft de rechtsorde, helpt mee de internationale rechtsorde op te bouwen, draagt zorg voor de veiligheid en fysieke infrastructuur.
- b. Normeren: de overheid harmoniseert de verschillende en mogelijk botsende gerechtvaardigde belangen naar de maatstaf van het recht en gaat daarbij op die manier te werk dat burgers en hun maatschappelijke verbanden zoveel mogelijk de gevolgen van hun handelen voor de naaste en de leefomgeving in hun gedrag verdisconteren.
- c. Honoreren: de overheid garandeert subsidiair de mate-

riële voorwaarden waarbinnen burgers en hun maatschappelijke verbanden hun verantwoordelijkheden kunnen waarmaken.

De reactie van de christendemocratie bestond in feite uit een radicaal nieuwe invulling van de tweemachtenleer. De christelijke nadruk op het overheidsgezag werd gehandhaafd, maar nu de macht van de staat zozeer groeide, werd onderkend hoezeer democratische legitimatie van onderop noodzakelijk was. En hoe de macht van de staat beperkt moest worden en de staat ruimte moest geven aan een waaier aan onderscheiden gemeenschappen. Het oude kernbegrip van gewetensvrijheid kreeg een centrale rol in de visie op de overheid: krachtig, maar op afstand van de persoonlijke leefwereld en geloofsgemeenschappen.

Zo leidde de scheiding tussen staat en samenleving tot vrijheid. Neem het onderwijs: de overheid schept de institutionele voorwaarden, de geestelijke inhoud kan door de ouders worden bepaald. En het verenigingsleven bloeide op, op grond van de eigen organisatiekracht van de samenleving. Een sterke verworteling in pluriforme maatschappelijke groeperingen leidt op die manier tot nieuwe, vruchtbare verbanden tussen maatschappij en overheid.

De christendemocratie omarmt vanzelfsprekend, net als andere politieke stromingen, het idee van grondrechten die de staatsburger beschermen tegen een steeds machtiger staat. Maar graag kleedt ze die ruimer in, door niet alleen acht te slaan op individuen, maar vooral ruimte te scheppen voor de eigen autonomie of soevereiniteit van diverse maatschappelijke kringen. Sterk gezag schept juist vrijheid voor een samenleving waarin mensen, gezinnen vooral ook, binnen allerlei verbanden hun eigen verantwoordelijkheid kunnen nemen en samen hun creativiteit kunnen ontplooiën.

Subsidiariteit is daarbij het beginsel dat de eeuwenoude verde-

ling van het overheidsgezag voortzet. Het gaat om het besef dat overheidstaken het effectiefst uitgeoefend kunnen worden op het geëigende niveau. De nationale overheid creëert ter wille van de rechtszekerheid en rechtsgelijkheid uniforme regelingen op alle terreinen van het leven. Maar veel zaken kunnen het best zo dicht mogelijk bij het concrete leven van mensen worden uitgevoerd. En andere vraagstukken, die het nationale belang overstijgen, zoals het klimaat of migratie, kunnen juist het best op Europees of nog hoger niveau worden geregeld. Werkelijk krachtig gezag verwerft een overheid pas door dienstbaar te zijn aan de samenleving.

Publieke gerechtigheid is daarbij het normatieve beginsel dat de menselijke waardigheid en de vrijheid dient. De centrale doelstelling van de politiek is de rechtvaardige ordening van de samenleving en de staat. Doorgaans wordt rechtvaardigheid opgevat als een gelijke toegang tot voorzieningen. De christendemocratische invulling is breder. Uit de christendemocratische visie op rechtvaardigheid zijn twee normen af te leiden. Ten eerste betekent rechtvaardigheid dat iedereen de mogelijkheid moet krijgen om zich te ontplooiën. Ten tweede betekent rechtvaardigheid dat niemand klem mag komen te zitten in een situatie waarin hij alleen maar kan ontvangen van anderen. Zo bezien komt de gerechtigheid optimaal tot bestemming als eenieder de vrijheid heeft om de beschaving te helpen opbouwen.

Wanneer heeft de overheid een taak?

De overheid heeft de taak om te streven naar een rechtvaardige ordening van de samenleving en de staat. De overheid schept de voorwaarden die mensen nodig hebben om ten volle mens te kunnen zijn. Ten volle mens-zijn wil zeggen dat de mens in vrijheid, verantwoordelijkheid en verbondenheid met anderen, met zijn eigen gaven en talenten en met respect voor alles wat hem of haar eigen is, moet kunnen helpen

aan de opbouw van de samenleving. Omgekeerd betekent het dat de menselijke waardigheid niet mag worden aangetast, dat de mens niet geblokkeerd mag worden in zijn levensmogelijkheden en dat de mens niet tegen zijn zin in een situatie van onderdrukking door anderen mag belanden.

Overheidsingrijpen is dan ook gerechtvaardigd ter bescherming van de menselijke waardigheid, ter bescherming van de levenskring of sector en ter bescherming van de ene maatschappelijke levenskring (bijvoorbeeld cultuur) tegenover de andere (bijvoorbeeld het bedrijfsleven).

Bij het uitvoeren van haar normerende functie ten aanzien van publieke gerechtigheid staat de overheid verschillende instrumenten ter beschikking. De voorkeur gaat uit naar het inzetten van beleidsinstrumenten in deze rangorde:

- a. Informatieverschaffing
- b. Structurering van betrekkingen
- c. Procedurele regelgeving
- d. Bekrachtiging van zelfregulering
- e. Materiële wettelijke normstelling
- f. Overeenkomsten
- g. Heffingen en subsidies

Met deze rangorde wordt uitgegaan van het maximaal delen van verantwoordelijkheden en zelfregulering.

5

Teamspelers en egotrippers: de christendemocratische samenlevingsvisie

De christendemocratische samenlevingsvisie is in de kern buitengewoon simpel. Dat klinkt wellicht vreemd. De vier grote wegwijzers van het CDA – publieke gerechtigheid, solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap – klinken nogal gedragen en zwaar. Maar iedereen kan ze in een handomdraai zelf ontdekken als de samenleving wordt voorgesteld als een sportteam, een voetbalteam bijvoorbeeld. Ieder die het spel een beetje kent, weet dat voetbal veel meer is dan een met lucht opgeblazen stukje leer zo snel en zo vaak mogelijk in het net van de tegenstander te krijgen. Voetbal, en hetzelfde geldt voor elke andere teamsport, is een ingewikkeld samenspel van geoefend vakman- of vakvrouwschap, samenwerking, heldere regels, faire scheidsrechters en een goede grasmant. Een minisamenleving in feite. Als spelers egotrippers zijn, als ze een loopje nemen met de regels, elkaar niet als voetballers zien maar als vertegenwoordigers van een bepaald ras en dus alleen de bal aan mensen van het eigen ras geven, als scheidsrechters corrupt zijn of de grasmant een door mollen omgewoeld knollenveld is, dan komt er van het spel niets terecht.

Denk maar even mee en laat de verbeelding spreken om zo het christendemocratisch gedachtegoed zelf te begrijpen en aan anderen uit te leggen.

Publieke gerechtigheid: een plaatje van een scheidsrechter met de uitspraak ‘Zonder een betrouwbare overheid wordt het in

de samenleving een puinhoop' of een plaatje van een gestrekt been met de toelichting: 'Vuile overtreding? Rode kaart! Duidelijke straffen voor jeugdige crimineeltjes.'

Gespreide verantwoordelijkheid: een plaatje van iemand die op doel schiet terwijl iemand anders vrij staat met als toelichting: 'Weg met de grote ego's. Een nieuw type bestuurders in de bankenwereld, echte teamspelers.'

Solidariteit: een plaatje van een oude supporter met als uitspraak: 'Oud-speler wordt erelid. Goede zorg voor ouderen? Vanzelfsprekend!' Of een plaatje van allochtone en autochtone spelers met als uitspraak: 'Wie meedoet, hoort erbij! Werk maken van integratie.'

Rentmeesterschap: een plaatje van een bruin, verzand veld met als uitspraak: 'Houden we de velden ook echt groen?'

De metafoor van de teamsport is essentieel voor de boodschap van het CDA. Eenieder kan deze begrijpen én tegelijk geeft ze volop mogelijkheden om uit te diepen. Ga maar na. Deze beeldspraak impliceert een aantal kenmerken van de christendemocratische samenlevingsvisie.

Een eerste kenmerk is dat eenieder een rol en een taak heeft. In de christendemocratie heet dat gespreide verantwoordelijkheid. Vertaald naar de inrichting van de samenleving betekent dat: achterin, in het doel, staat het repressieve apparaat van de overheid, het strafrechtstelsel. Daarvoor, in de achterhoede, staan politie en andere rechtshandhavende instanties. De middenlinie wordt gevormd door allerlei hulpverlenings- en opvangorganisaties. In de spits, daar waar de doelpunten worden gescoord, staan de belangrijke moreel vormende instituties, zoals gezin, buurt, school, kerk en vereniging. De kunst is nu de bal steeds zo ver mogelijk naar voren te spelen. De voorhoede dient actief ingeschakeld te worden in de vormgeving van de samenleving. Het beginsel van gespreide ver-

antwoordelijkheid is niet alleen van toepassing op het organisatie-
wezen, het betreft ook de verhouding tussen mensen. Een manager
die alle verantwoordelijkheid naar zich toe trekt en mensen tot ra-
dertjes in zijn machine reduceert, doet tekort aan de menselijke
waardigheid en de beroepstrots van de medewerkers. De christen-
democratie staat naast de professionals in zowel de profit- als de
non-profitsector om te vechten niet alleen voor hun materiële belo-
ning, maar ook voor hun professionele ruimte en verantwoordelijk-
heid. Dat betekent dat de wijze waarop organisaties en bedrijven
worden ‘afgerekend’, altijd ook veel meer moet omvatten dan de
financiële winst-en-verliesrekening.

Subsidiariteit

Het begrip ‘subsidiariteit’ is een kernbegrip in de wijze waar-
op de overheid orde schept in de samenleving. Paus Leo XIII
wees in zijn encycliek *Rerum Novarum* (1891) al op het belang
van subsidiariteit, in een zoektocht om de gulden middenweg
te bewandelen tussen een ongebreideld kapitalisme en een
socialistisch regime. Om controle van de macht door de markt
of staat tegen te gaan, moest de macht zoveel mogelijk bij
maatschappelijke verbanden liggen. Paus Pius XI werkte het
principe van subsidiariteit in de encycliek *Quadragesimo
Anno* (1931) verder uit. De samenleving en de overheid moe-
ten niet alleen van onderop worden opgebouwd, het hogere
niveau moet ook ingrijpen als het lagere niet meer adequaat
kan functioneren, zo stelde *Quadragesimo Anno* in aanvulling
op *Rerum Novarum*.

Subsidiariteit als ordeningsbeginsel gaat over de juiste maat-
schappelijke verhoudingen. Het gaat niet zozeer om het delen
van verantwoordelijkheden op per definitie het laagste ni-
veau (alsof laag per se beter is), maar op het juiste niveau. De
verschillende posities en niveaus in de samenleving hebben
volgens het subsidiariteitsbeginsel hun eigen waarde. Door

uit te gaan van de mogelijkheden van elke maatschappelijk positie, komen de capaciteiten van de mensen in die betreffende positie het best tot hun recht. Elke positie is waardevol in het tot bloei brengen van het grotere geheel.

Vertaald naar de ordening van gemeenschappen is de vraag steeds: op welke schaal organiseert de samenleving zichzelf en hoe sluit de overheid daarbij aan? In die volgorde. Bij subsidiariteit is de schaal als zodanig niet zozeer van belang, doorslaggevend is de verhouding tussen statelijkheid en gemeenschap. Elke gemeenschap moet de ruimte hebben om zelf de schaal te bepalen waarop zij zich wil organiseren. Maar de grens is minimale statelijkheid, dat wil zeggen dat 'voice' (het kunnen uiten van een stem), 'rights' (het hebben van rechten en voorzieningen) en 'expertise' (voorspelbaarheid) gegarandeerd moeten zijn. En de schaal moet groot genoeg zijn om algemene regels te kunnen stellen.

Een tweede kenmerk van de christendemocratische samenlevingsvisie is dat van eenieder wordt verwacht dat hij zich inzet en oefent in waar hij goed in is, eenieder overeenkomstig de eigen talenten. Daarom moet de samenleving zo worden ingericht dat er ruimte is voor talent. En dus moet het onderwijs goed op orde zijn, niet alleen voor de 'top', maar net zo goed voor diegenen die meer praktijkgeoriënteerd zijn. En dus moet eenieder de kans krijgen om het spel mede mogelijk te maken, bijvoorbeeld door als vrijwilliger mee te helpen in de voetbalkantine.

Een derde kenmerk: waarden en normen behoren tot de kern van het samenleven. Degenen die het spreken hierover als futiele spruitjeslucht wegzuiven, hebben kennelijk nog nooit een voetbalwedstrijd gezien. Zaken als fair play, voor elkaar opkomen, betrouwbaar zijn, respect, elkaar niet beledigen: ze zijn essentieel voor het samenleven en het wederzijdse plezier dat dit kan opleveren. De regels gelden voor iedereen en moeten dan ook worden gehandhaafd.

Soevereiniteit in eigen kring

In de negentiende eeuw werd de pluriformiteit van de samenleving ontdekt. Onderdeel daarvan was de oprichting van tal van maatschappelijke organisaties en de democratisering van de besluitvorming. ARP-voorman Abraham Kuypers ontwikkelde tegen die achtergrond de 'soevereiniteit in eigen kring', een begrip dat ook wel in liberale kring werd gehanteerd.

Kuypers stelde de soevereiniteit in eigen kring tegenover de gedachte van staatssoevereiniteit. Met 'kring' bedoelde Kuypers niet een bepaalde groep mensen, maar een levenskring of een sector. Het gezin, verenigingen, de kerk, het onderwijs, de wetenschap: het zijn allemaal op zichzelf staande kringen die samen de samenleving vormen. Deze kringen danken hun bestaan niet aan de staat. Zij zijn trouw aan een eigen intern gezag vanwege hun zelfstandige karakter; intern waren ze zogezegd soeverein. De overheid heeft deze soevereiniteit van de verschillende levenskringen te respecteren en ze heeft de taak om bij botsingen tussen kringen de eerbiediging van de grenzen te bewaken of zelfs af te dwingen. En ook heeft ze de opdracht om personen in de kringen tegen machtsmisbruik te beschermen. Dit zou in het uiterste geval kunnen betekenen dat de overheid moet ingrijpen in het functioneren en in de regelgeving van een kring.

Een vierde kenmerk van de christendemocratische samenlevingsvisie is de teamgeest, de samenwerking. In dit opzicht onderscheidt dit samenlevingsperspectief zich van het liberale gedachtegoed, waarin de individuele vrijheid steeds meer centraal is komen te staan. Ook voor de christendemocratie is individuele vrijheid een groot goed, maar die kan alleen goed functioneren als ieder zich ook individueel inspant voor het geheel, het gezamenlijke welzijn. Vrijheid is, anders gezegd, altijd ingebed in een gemeenschappelijke zoektocht naar het goede leven. $1 + 1$ is meer dan 2, dat is christendemocratische wiskunde.

6

Economie als dienst aan het goede samenleven

Wat is economie? De gedachte is vaak dat economie draait om geld, winst en eigenbelang. Economie is dan een noodzakelijk kwaad, een voorwaarde om te leven. Een andere visie is die van de economie als een serie wetmatigheden om vraag en aanbod op elkaar af te stemmen.

In de christendemocratie is de economie voor alles een immens samenwerkingsproject: een sociale praktijk om het goede leven vorm te geven. Deze visie sluit aan bij de oorspronkelijke betekenis van economie. Economie komt van het Griekse 'oikos', het woord voor huishouden of huis; economie is de kennis van het voeren van een huishouden. Dit huishouden kan alleen bijeen worden gehouden door de samenwerking en de zorgzaamheid voor elkaar, om de leden van het huishouden te helpen zich te ontwikkelen.

Zo bezien is de sociale markteconomie niet iets abstracts. De economie wordt gevormd door een web van relaties en alledaagse activiteiten, van mensen in huishoudens, bedrijven, organisaties en de overheid. Samen vormen ze de basis van een rechtvaardige samenleving. De markteconomie biedt immers volop mogelijkheden om mensen tot bloei te laten komen. Want mensen hebben van elkaar datgene nodig waarin zij zelf niet kunnen voorzien en wat hun alleen maar gegeven kan worden. De markt zet ons aan tot samenwerking, juist om elkaars tekort aan te vullen. Ik heb behoefte aan iets wat jij goed kunt, jij hebt iets nodig wat ik goed kan: op de markt wisselen we dat uit. En daarmee geeft de markt ook ruimte voor het ontwikkelen van eigen talenten, creativiteit en innovatie.

De economie is dan ook niet een voorwaarde voor het goede samenleven, maar een manier om het goede samenleven te realiseren. Culturele en sociale normen, identiteit en historische achtergrond vormen als het ware de draden waarmee de economie is geweven. Zij doen ertoe, ook al kunnen we ze niet altijd onderscheiden, net als dat we van de kleding die we dragen niet altijd beseffen waar het van gemaakt is.

Rijnlands denken

Het christendemocratisch denken heeft in Europa een belangrijke rol gespeeld in het vinden van een derde weg tussen staatsocialisme en ongebreideld kapitalisme. Het Rijnlands denken wordt dat genoemd. In het Rijnlands denken is de economie een sociale praktijk om het goede samenleven vorm te geven.

Het Rijnlands denken is na de Tweede Wereldoorlog ontstaan in voormalig West-Duitsland. Daar komt de naam ook vandaan: de toenmalige hoofdstad Bonn ligt in het Rijnland. Het Rijnlandse model is geworteld in de lange christelijk-sociale traditie en geldt als een alternatief voor de nadruk op rationaliteit en kortetermijnwinsten in het Angelsaksische model. Rijnlandse uitgangspunten zijn vertrouwen, vakmanschap, ervaringswijsheid, gedeelde verantwoordelijkheid, langetermijndenken en het algemeen welzijn.

In de sociale markteconomie, zoals het Rijnlands denken propageert, gaat het om concrete ondernemers en concreet ondernemerschap. Ondernemers werken niet alleen voor hun onderneming, maar ook voor de samenleving waarvan hun onderneming deel uitmaakt. Ze werken niet alleen voor winst, maar ook omdat ze van betekenis willen zijn voor de samenleving. In het Rijnlands denken richt de aandacht van het bestuur van een onderneming zich op alle belanghebbenden en niet alleen op de aandeelhouders: de 'samenlevingshuishouding'.

Ondernemers moeten vooral de ruimte krijgen om zelf nieuwe initiatieven te ontplooiën. Ze zijn essentieel bij het vinden van de sleutels voor grote maatschappelijke uitdagingen, bijvoorbeeld op het gebied van klimaat, energie en gezondheid. Soms hebben ondernemers prikkels en regels van de overheid nodig om eerlijk te ondernemen. En soms moeten ondernemers door overheid en publieke opinie worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid, maar altijd met respect en waardering voor hun inzet voor de samenleving.

Het goede samenleven wordt niet als vanzelf door de vrije markt gerealiseerd. De overheid is een belangrijke schakel in de ordening van de vrijemarkteconomie. De overheid heeft in relatie tot de economie de taak om de publieke gerechtigheid te bevorderen: mensen moeten in staat zijn om hun roeping te kunnen vervullen en hun verantwoordelijkheid te kunnen dragen. Dat betekent dat de overheid voor de vrije markt een aantal randvoorwaarden dient te scheppen.

In de eerste plaats zal de overheid de vrijheid moeten respecteren die mensen, ondernemers en bedrijven nodig hebben voor coöperatie, cocreatie en het dragen van verantwoordelijkheid. Dat vraagt van werkgevers en werknemers een duidelijk normen-en-waardenbesef. En dat vraagt van een overheid vertrouwen en, als het nodig is, actief beleid om goede zeggenschapsverhoudingen te regelen. Het investeren in werknemers en aandacht voor de leefomgeving hoort bij het ‘normale’ ondernemen, dat ook wel het ‘Rijnlands model’ wordt genoemd. In de christendemocratie is het Rijnlands denken niets anders dan de overtuiging dat ondernemen, net als alle andere economische activiteiten, ingebed is in de normale structuur van de samenleving, waar normen en waarden gelden en mensen naar elkaar omzien.

De overheid zal, ten tweede, de materiële bestaansvoorwaarden moeten formuleren die nodig zijn voor mensen om in hun werk te

kunnen bloeien en groeien. Een vrije markt die werknemers in een kwetsbare afhankelijkheidspositie plaatst of uitbuit, is geen vrije markt. De overheid heeft de taak een minimaal bestaans- en voorzieningenniveau te garanderen dat voor eenieder geldt.

In de derde plaats zal steeds opnieuw moeten worden geëxpliciteerd wat het publieke belang is. De vraag is niet of een markt of deelmarkt goed of kwaad is, veel meer is de vraag: welke markt? En: hoe kan de markt of marktpartij bijdragen aan publieke belangen, aan het welzijn van mensen, aan de zorg voor de leefomgeving?

Tot slot is een strenge, publieke marktmeester van belang. De overheid is verantwoordelijk voor wetgeving en beleid, onafhankelijke autoriteiten hebben de taak om toe te zien op ordelijke en transparante marktprocessen, zuivere verhoudingen tussen marktpartijen en zorgvuldige behandelingen van consumenten.

Een goed functionerende markt vereist kortom een politiek van de menselijke maat en het goede samenleven. Winst is nooit een doel op zichzelf, maar een voorwaarde voor een meer rechtvaardige en coöperatieve samenleving. Anders geformuleerd: economische groei en menselijke bloei dienen hand in hand te gaan.

De achttiende-eeuwse filosoof Adam Smith, de aartsvader van de economie, vroeg zich in een van zijn geschriften hardop af: 'Wat is het nut van alle moeite en zweet in deze wereld? Waarheen leiden inhaligheid en ambitie, het najagen van rijkdom, macht en status?' Het antwoord dat hij zelf geeft in zijn beroemde *The Wealth of Nations* is: de rechtvaardiging hiervan ligt in het welzijn van gewone mensen.

Economie draait niet om maximaliseren maar om relateren. In het ons omkeren naar elkaar schuilt het geheim.

7

Christendemocratie als internationale beweging

De christendemocratie is nooit een lokale beweging geweest, maar is altijd verbonden of zelfs verweven met bewegingen in vele andere landen. Zoals de christendemocratie in Nederland niet vanuit politieke instituties op gang is gekomen, maar van onderop, was dat elders ook zo. Sterker nog, de politieke instituties in de negentiende eeuw werden gedomineerd door liberalen en elitaire conservatieven, grotendeels adellijken. De christendemocratie kwam op als emancipatiebeweging vanuit sociaal-maatschappelijke initiatieven. In Europa had dat elementen van een cultuurstrijd, zoals in Duitsland en in Frankrijk. Maar ook in Nederland. In deze landen ging het met name om de vrijheid van onderwijs.

Daarin was ook de verhouding tussen kerk en staat een thema dat overal in Europa op de politieke agenda stond. De steunpilaren voor en ook de leveranciers van politici waren echter vooral organisaties in het sociaal-maatschappelijk veld die zich bezighielden met onderwijs, zorg en arbeidsomstandigheden. Inspiratie boden ook ‘de werken van barmhartigheid’, waaraan veel zendelingen en missionarissen een belangrijk deel van hun energie en tijd besteedden in wat toen nog koloniën in Afrika en Azië waren en in landen die al langere tijd onafhankelijk waren, zoals in Latijns-Amerika.

Daar kwamen sociaal-maatschappelijke bewegingen op die vervolgens een politieke weerklank kregen. Veel strijders voor dekolonisatie waren opgeleid door zendelingen of missionarissen, waren vertrouwd met de christelijke visie op mens en samenleving en lie-

ten zich leiden door de christelijk-sociale leer, zoals verkondigd door de katholieke kerk en zoals verwoord door bijvoorbeeld Abraham Kuyper. Waar kerken aan de ene kant mede bijdroegen aan het in stand houden van een koloniale bestuurscultuur, droegen zij anderzijds met hun emancipatoire werk bij aan de beëindiging ervan.

In de loop van de twintigste eeuw wisten politici met een christendemocratische signatuur elkaar ook steeds vaker te vinden, zowel binnen als buiten kerkelijke organisaties. De opkomst van de Socialistische Internationale in de negentiende eeuw riep een tegenbeweging op waardoor bijvoorbeeld de samenwerking tussen katholieke en protestantse politici in landen als Nederland vanzelfsprekend werd en een priester als Herman Schaepman goed bevriend kon raken met de protestantse voorman Abraham Kuyper.

Vooral na de Tweede Wereldoorlog kregen die contacten en uiteindelijk ook samenwerking tussen christendemocratische politici en politieke bewegingen institutioneel vorm. Er ontstonden echte politieke partijen, ook in Latijns-Amerika, die zich uitdrukkelijk christendemocratisch noemden. Zij zochten elkaar op, zowel continentaal als nationaal (vorming CDU in Duitsland, veel later het CDA in Nederland), waarbij uiteraard de Koude Oorlog en de tegenstelling tussen het vrije Westen en het communistische Oostblok een belangrijke rol speelden.

De institutionele vormgeving van de politieke samenwerking in Europa (de Raad van Europa, Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, later de Europese Economische Gemeenschap en Euratom), waarbij ook parlementaire vergaderingen tot stand kwamen, bracht met zich mee dat op heel geregelde voet politici van christendemocratischen huize elkaar over de grens heen ontmoetten en tot samenwerking kwamen. In Europa is daar de Europese Unie van Christendemocraten (EUCD, 1953) uit ontstaan, later de bakermat van wat de Europese Volkspartij binnen de Europese Unie werd. Vanaf 1961 onderhield de Christendemocratische Internationale (bij oprichting nog Wereldunie van Christendemocraten) de contacten met christendemocratische bewegingen en politici in met name Latijns-Amerika, Afrika en Azië.

De invloed van deze samenwerking, ook over de grenzen van Europa heen, laat zich illustreren aan de hand van het thema ontwikkelingshulp en ontwikkelingssamenwerking. Het besef van verantwoordelijkheid voor de allerarmsten in de wereld en de inzet van vanouds kerkelijke organisaties, later gesteund door Europese non-gouvernementele organisaties (ngo's), om emancipatie in andere continenten op gang te brengen, was steeds een belangrijke karaktertrek van de christendemocratie. De invloed van de lokale partner-ngo's in die continenten leerde Europese politici niet meer te denken in termen van hulp, maar van samenwerking, dus op basis van fundamentele gelijkwaardigheid.

Rol christendemocratie bij Europese eenwording

Christendemocraten drukten vanaf het vroegste begin hun stempel op de Europese samenwerking. Hans-August Lückner, een katholiek csu-politicus uit Duitsland, heeft eens verteld hoe hij begin jaren vijftig bij de start van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal voor het eerst René Charpentier ontmoette, een van zijn Franse collega's van de christendemocratische Eurofractie. Deze Charpentier was een Franse boer. In de Tweede Wereldoorlog was hij in het concentratiekamp in Dachau gemarteld, zijn beide benen waren verbrijzeld en hij liep op krukken. Lückner wist dat en hij was als Duitser dan ook nerveus voor die eerste ontmoeting. Maar Charpentier kwam met uitgestoken hand op hem af: 'Jij bent Hans-August Lückner. Ik heb over je gehoord. Ik kom naar je toe, omdat ik jouw vriend wil zijn.' Toen Lückner iets van zijn verlegenheid kenbaar maakte, zei Charpentier: 'Zit er maar niet mee. Ik heb het overleefd!'

Dat was Europa: een gemeenschappelijk streven naar vrede, vrijheid, gelijkheid en menselijke waardigheid onder het motto 'eenheid in verscheidenheid'. Die gemeenschap van gelijkgestemden was veel meer dan een plannetje van christendemo-

cratische staatsmannen als Konrad Adenauer, Robert Schuman en Alcide de Gasperi. Ze drukte een diep verlangen uit naar vrede: niet alleen een verlangen naar vrede in de externe betrekkingen tussen landen en volken, maar ook een verlangen naar interne vrede, naar vergeving, naar het overwinnen van de haat en de erkenning van de ander met alles wat hem of haar eigen is.

Al voor de formele oprichting van het CDA in 1980 vonden de fusiepartijen ARP, CHU en KVP elkaar in Europa. Samen met andere christendemocratische partijen uit België, Duitsland, Frankrijk, Ierland, Italië en Luxemburg richtten ze in 1976 de Europese Volkspartij (EVP) op. Over het programma van de EVP werd snel consensus gevonden. Veel minder eensgezindheid was er over de nieuwe naam: met of zonder een verwijzing naar het begrip 'christendemocratie'? Uiteindelijk werd het een compromis: 'Europese Volkspartij – Federatie van christendemocratische partijen'. Die ondertitel, vooral een geste naar de Nederlanders, zou snel in onbruik raken.

Ook in Nederland is die wederzijdse beïnvloeding terug te zien: de vorming van het CDA had een voedingsbodem in de ontmoeting van Nederlandse politici uit verschillende christendemocratische partijen in Europees verband en de kennismaking met geestverwanten uit andere landen. De oriëntatie op sociaal-economische samenwerking in internationaal verband is daarin ook steeds een rode draad geweest.

8

Mens, waar ben je? Over het christendemocratische mensbeeld

Veel bestsellers gaan over wat de mens is: homo sapiens, homo deus, een slachtoffer of een dader? En zijn we nu ons brein of juist onze darmen, ons DNA of onze ziel? De vraag naar wat mens-zijn inhoudt, is eeuwenoud. Er is filosofie, theologie, biologie, poëzie, literatuur, borrelpraat, de eigen ervaring. Politiek is in wezen een continu gesprek over wie de mens is: wat het goede leven en samenleven is, hoe een mens bloeit en aangesproken wordt, hoe een mens zorgt en ontspant, wat menswaardig is en mensenwaardig is, wat een mens verlangt en verafschuwt. Wie zich inzet voor de samenleving heeft, bewust of onbewust, een idee van wat de mens is. Een mensbeeld vormt de basis voor het appèl dat we op een ander willen doen en het geeft richting in wat we willen oproepen en bevestigen bij de ander.

Wat is onderscheidend voor het christendemocratisch mensbeeld? In de eerste plaats het gegeven dat het leven gegeven is. Mensen worden geboren. Achter dat simpele gegeven schuilt een wereld van betekenis. Velen zien het leven als geschonken door de Schepper. Anderen zien het als gegeven door hun ouders of door Moeder Natuur. In alle gevallen geldt: leven is in bezit zijn van een waardevol geschenk. Het maakt ieder mens als mens waardevol en waardig. Mensen zijn niet van waarde op grond van hun status, functie of bezit, de menselijke waardigheid berust op het simpele feit dat de mens uit een mens geboren is. Dat betekent dat ieder mens, ongeacht beperking, leeftijd, ras of geloof, deelt in deze intrinsieke waardigheid.

Een tweede kenmerk is het gegeven dat mensen van nature sociale wezens zijn. Ieder mens heeft een eigen plaats in de wereld en een eigen perspectief op de wereld, maar het leven krijgt betekenis in het samenleven met andere mensen. Als mensen proberen het goede leven vorm te geven, doen ze dat in lotsverbondenheid en samenwerking met anderen en als zodanig vormen ze een gemeenschap met elkaar.

Menselijke waardigheid

CDA-minister Jan de Koning had van zijn vader, burgemeester te Zwartsluis, geleerd altijd oog te hebben voor de mens bij het besturen. Op zijn nachtkastje in het ziekenhuis in Leiden, waar hij in de herfst van 1994 zou overlijden, had hij een boekje liggen met Bijbelse overdenkingen dat vrienden hem hadden toegezonden. Dominee Carel ter Linden vertelde erover tijdens de kerkdienst ter nagedachtenis aan De Koning: 'Eén verhaal met name trof hem opnieuw, dat oude verhaal van de verloren zoon. Daar is immers het hele mens-zijn op terug te brengen, op de vraag: zullen zij elkaar dulden? Zullen de zonen elkaar verdragen en aanvaarden? Zal het zijn: jij of ik, of: jij én ik?' Voor De Koning was mens-zijn in essentie een sociale aangelegenheid. En daarmee had de menselijke waardigheid vooral een relationeel, wederkerig aspect. 'Zal het zijn: jij of ik, of jij én ik?'

Menselijke waardigheid klinkt soms als een abstract, nietszeggend begrip. Maar in zekere zin is die abstractie noodzakelijk: wie de mens ook is of wat hij ook doet, wat hij ook denkt, welke politieke opvattingen hij ook aanhangt: alleen al door zijn bestaan als mens dient de mens in zijn waardigheid beschermd te worden. Zoals dat ook tot uitdrukking komt in de eerste zin van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948): 'Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren.'

Kan het beginsel van menselijke waardigheid behulpzaam zijn in de politieke praktijk? Zonder twijfel. Hoe? Door het op te vatten als een permanente opdracht, alleen al om cynisme te vermijden. En door het in te bedden in de sociale praktijk van alledag: waardigheid is iets wat je een ander toekent en zo wordt het onderdeel van het verkeer tussen mensen, als familie, als buurtgenoot.

In de derde plaats is de mens een verantwoordelijk wezen. De mens is in staat om te antwoorden op het appèl van een ander en is ook in staat om verantwoordelijkheid te nemen. Verantwoordelijkheid is als het ware een karaktertrek van de mens. Een bij de mens passende opdracht en uitnodiging. ‘Mens, waar ben je?’ is de vraag aan het begin van de Bijbel als de mens wegloopt voor zijn verantwoordelijkheid. Die vraag kan niet los worden gezien van de vraag aan Kaïn ‘Waar is je broer?’ Met die vraag begint alle moreel besef. En omgekeerd: Kaïns korszelijke antwoord ‘Ben ik mijn broeders hoeder?’ tekent de immoraliteit. De christendemocratie heeft weet van het menselijk tekort. Maar die wetenschap moet niet somber maken, maar aanzetten tot zorgzaamheid voor elkaar. De mens is geroepen om zijn plaats in de schepping in te nemen en verantwoordelijkheid te dragen voor wat hem is toevertrouwd. Dat betekent inzet voor de bloei voor al het leven om hem heen, maar ook verantwoordelijkheid voor volgende generaties. Dan klinkt het woord rentmeesterschap.

Een vierde karakteristiek van het christendemocratische mensbeeld is dat de mens zoekt naar zin en betekenis. Mensen geven zin aan hun bestaan door te zorgen, te werken, met aandacht te leven, politiek te bedrijven. Mensen zijn brozer dan ze vaak willen. Er is kwaad dat ze zelf doen en ook lijden dat niet te verklaren of onoplosbaar is. Wel kan lijden soms worden verzacht als mensen naar elkaar omzien en solidair zijn. In hoogte- en dieptepunten ervaren velen dat er iets is wat hun individuele bestaan overstijgt. Menselijke aan-

dacht, de schoonheid van de natuur, muziek die ontroert: het zijn ervaringen die mensen kunnen optillen boven de alledaagse werkelijkheid en zorgen voor het besef deel uit te maken van een groter geheel. Zulke ervaringen worden wel 'transcendent' genoemd. Deze ervaringen horen niet alleen thuis in de levensbeschouwelijke en religieuze houding van de mens, maar zijn een voorwaarde voor de menselijke conditie van leven en denken.

Het type mensbeeld dat politieke stromingen hanteren, geeft sturing aan wat ze willen oproepen in mensen. Een politicus die de homo economicus als mensbeeld hanteert, zal de calculator in mensen naar boven halen. Een politicus die de mens louter als slachtoffer van overheids machten of kapitalistische krachten beschouwt, zal hem willen beschermen en zal hem niet direct aanspreken op zijn verantwoordelijkheid of zorgzaamheid. En een politicus die de mens ziet als een relationeel, verantwoordelijk en zinzoekend wezen, erkent in eerste instantie dat mensen in gezamenlijkheid de samenleving zelf opbouwen. In dat geval hoeven mensen niet gedwongen te worden tot samenleven en zorgzaamheid, daarop zijn ze immers van nature gericht.

Van de politiek vraagt dat vertrouwen, vrijheid en dienstbaarheid. Vertrouwen dat er dankzij de samenwerking tussen mensen iets goeds kan bloeien en groeien. Vrijheid voor burgers en hun sociale verbanden om verantwoordelijkheid te kunnen dragen en beoefenen. En dienstbaarheid aan een samenleving die zichzelf opbouwt en waarin mensen zorgzaam zijn voor elkaar en kunnen delen in een cultuur van hoop en perspectief.

9

Het christelijke in de politiek: een sociale praktijk van goed samenleven

Wat is nu precies ‘christelijk’ aan het gedachtegoed van de christendemocratie? Een visie heeft altijd een bepaalde achtergrond en inspiratie. Die kan voor mensen individueel heel verschillend zijn. De christendemocratie is geworteld in een lange, christelijke traditie. Dat geldt breder: in de samenleving en de politiek zijn veel sporen aanwezig van de christelijke traditie. De aansporing ‘heb je naaste lief als jezelf’ heeft historisch veel betekend in de westerse cultuur en ligt aan de basis van veel goede initiatieven in de civil society. Iemand hoeft niet christelijk of gelovig te zijn om het belang hiervan in te zien en de diepte van deze traditie te beseffen.

Intussen is de christelijke inspiratie in de westerse cultuur wel steeds minder een vanzelfsprekendheid aan het worden. In een seculiere en pluriforme samenleving daalt het aantal kerkgangers gestaag en noemt een minderheid zich ‘christelijk’. Het gevolg is een ervaring van een kloof tussen de hooggestemde christelijke idealen en de weerbarstige politieke praktijk. Wat voor andere politieke stromingen geldt, geldt ook voor de christendemocratie: in de alledaagse werkelijkheid valt het niet altijd mee om ideaal en praktijk, weten en doen, bijeen te brengen.

Dat roept de vraag op hoe de verhouding tussen de christelijke traditie en de moderne politiek op een betekenisvolle manier kan worden vormgegeven. Hoe moeten we christelijk geïnspireerde politiek opvatten?

Dan zal eerst de vraag beantwoord moeten worden: wat is poli-

tiek? De dominante opvatting is dat politiek een kwestie is van middelen en maatregelen, van plannetjes en programma's van politici die in de werkelijkheid moeten worden geïmplementeerd. Maar vanuit het christendemocratische mensbeeld, waarbij mensen elkaar gegeven zijn om gezamenlijk de samenleving op te bouwen, is politiek in eerste instantie een kwestie van interactie tussen mensen – dialoog, ontmoeten, luisteren, vertrouwen – die goed en vreedzaam samenleven mogelijk maakt. Politiek begint niet zozeer bij hooggestemde idealen, maar bij de concrete praktijk van samenleven tussen mensen. In feite is dit een klassieke opvatting van politiek. De vroegste duidingen van begrippen als *polis* en *politika* verwezen al naar het alledaagse samenleven in het oude Griekenland, de bakermat van de democratie.

De volgende stap is dan: wat is christelijk geïnspireerde politiek? Christelijk geïnspireerde politiek wordt nogal eens als een hoogverheven principiepolitiek opgevat. Natuurlijk liggen in de christendemocratie morele principes besloten; menselijke waardigheid, publieke gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Maar een belangrijk inzicht in de christendemocratie is dat die morele principes een redelijke grondslag hebben. Dat wil zeggen dat ze een universele strekking hebben: ze dienen het belang van de gehele mensheid. Ze zijn vaak ook herkenbaar in een diversiteit van sociale praktijken: het gezinsleven, het huishouden, onderwijs, vrijwilligerswerk, sport. En als deze morele principes afwezig zijn in de praktijk van alledag, verlangen velen er wel naar. Christelijk geïnspireerde politiek wil dan ook geen christelijke idealen aan een samenleving voorhouden waar die samenleving zich naar dient te voegen, veelmeer is het zo dat christelijk geïnspireerde politiek een visie aanreikt op wat de samenleving feitelijk, in de werkelijkheid, bijeenhoudt.

Zo gezien kan christelijk geïnspireerde politiek worden gedefinieerd als een sociale praktijk van goed en vreedzaam samenleven. Zo'n politiek wordt in wezen niet bedreven in het nationale parlement of de gemeenteraadszaal, maar in de samenleving zelf. Er is in de samenleving sprake van tal van goede initiatieven, van vrijwilli-

gerswerk voor kwetsbare mensen tot energiecoöperaties. Dit soort initiatieven als zodanig zou christelijke politiek genoemd kunnen worden, niet in de zin dat deze initiatieven getuigen van het christelijk geloof, maar in de zin dat ze nauw aansluiting vinden bij de christelijke denktraditie van goed en vreedzaam samenleven.

De Bijbel in de politiek?

Er ontspint zich al in het begin van de gesprekken die tot vorming van het CDA moesten leiden een discussie die, onthullend, laat zien hoe groot de culturele verschillen tussen ARP, CHU en KVP zijn. Men praat letterlijk langs elkaar heen als het Koninkrijk ter sprake komt. Hoe in de politiek vorm te geven aan het Koninkrijk? Katholieken denken dat het over het Koninkrijk der Nederlanden gaat, terwijl protestanten het Koninkrijk Gods op het oog hebben.

Het blijkt een lange weg van misverstanden, onbegrip en irritaties op weg naar de totstandkoming van het CDA in 1980. Een van de twistpunten is de vraag welke rol de Bijbel moet spelen in de nieuwe fusiepartij. Zeker voor de gereformeerde ARP is het vanzelfsprekend dat de grondslag van de partij de Bijbel zou moeten zijn, met voorliefde aangekondigd als de Heilige Schrift. De katholieken van de KVP vinden dat veel te beperkend. Uiteindelijk wordt afgesproken dat 'het Evangelie' een 'richtsnoer' zal zijn. Wantrouwen aan protestantse kant: is dat Evangelie hetzelfde als de Bijbel? Voor alle zekerheid wordt, op initiatief van de CHU, een voetnoot toegevoegd om duidelijk te maken dat ook het Oude Testament ertoe behoort.

Gaandeweg de grondslagendiscussie werd het accent verlegd van de rol van de Bijbel naar de 'politieke overtuiging'. De politieke overtuiging is 'het samenbindend element waarop eenieder in het CDA aanspreekbaar is', zo heet het in 'Program van uitgangspunten' uit 1980. Het zijn uiteindelijk vier kernwaarden die die politieke overtuiging kleuren, kernwaarden

die binnen de nieuwe partij geleidelijk uitgroeien tot merken: gerechtigheid, verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap.

Christendemocratische politiek doet in feite weinig anders dan een door vele eeuwen heen opgedane expertise in samenleven aanbieden aan de samenleving. Al tweeduizend jaar lang wordt er in de christelijke traditie geoefend in een andere vorm van samenleven: die van gelijkwaardige partners, die van ‘ieder mens telt’, ongeacht leeftijd, sociale klasse of etnische achtergrond. Dat gaat met vallen en opstaan – de mensheid is hier duidelijk niet aan gewend.

Met het ‘christelijke’ in het begrip christendemocratie worden we gedwongen steeds opnieuw de confrontatie aan te gaan met het samenlevingsideaal dat onze cultuur in zich draagt. En we worden aangezet tot vernieuwing als dat samenlevingsideaal dreigt te verdwijnen of geheel afwezig is.

Dit samenlevingsideaal laat zich vertalen in een herkenbare politieke visie en stijl die iedere burger kan aanspreken. Ook wie onverschillig staat tegenover religie en geïnstitutionaliseerde godsdienst. Ook mensen die zich als tegenstander ervan zien, kunnen aangesproken worden door een christendemocratische politieke visie en stijl, omdat zij zich vinden in de gemaakte afwegingen en de gekozen balans. Juist omdat een christendemocratische partij daarbij open wil staan voor de brede diversiteit in de samenleving en volkspartij wil zijn.

DEEL 2

Christendemocratie in de praktijk

1

Samenleven

Uit de samenleving

Een thuis voor verdoolde zielen

Dak- en thuisloze mensen zijn er, als iedereen, zelf voor verantwoordelijk iets van hun leven te maken. In het Koffiehuis aan de Haarlemmerstraat in Amsterdam doen ze dat dan ook.

Hoe maak je een mensenleven menswaardig? Niet door iemand van alles te geven zonder een tegenprestatie te verlangen. Zo gaat het er in de reguliere hulpverlening wél vaak aan toe, maar het is een vicieuze cirkel van ellende, zegt sociaal ondernemer Jasper Klapwijk. Voorbeelden te over. Eentje dan. Een dakloze man heeft een vleeswond. Hij wordt naar de spoedeisende hulp gebracht. Staat een uur later gezwachteld en wel weer op straat. Een paar dagen later: boeltje weer ontstoken (meneer wast zich slecht). Opnieuw wordt de wond gespoeld en gezwachteld. En nog eens. En nog eens. Op een dag vergeet de man zijn afspraak in het ziekenhuis. De ontsteking verergert. De man gaat dood. Exemplarisch voor veel hulpverlening in ons land, zegt Klapwijk. 'Het is hulp zonder perspectief.'

Bijdragen aan de gemeenschap

Het Koffiehuis was ooit onderdeel van de Volksbond, een filantropische instelling uit 1875. Arbeiders kregen niet langer in de kroeg, maar in het koffiehuis hun loon uitbetaald, zodat ze het niet meteen verbrasten aan de alcohol. Later werd het een inloophuis met dagbesteding voor daklozen, daarna de stichting die het vandaag is. Die stichting is er voor grofweg drie groepen mensen. De eerste bestaat uit mensen die legaal in Nederland verblijven. De tweede uit EU-ingezetenen zonder rechten in Amsterdam, bijvoorbeeld omdat ze officieel in een andere Nederlandse of buitenlandse plaats staan ingeschreven. De derde uit mensen die hier formeel niet mogen zijn: ongedocumenteerden. Gemeenschappelijk kenmerk van de drie groepen is dat ze met grote problemen kampen. Ze hebben geen thuis, vaak ook geen stabiel dak boven hun hoofd, leven relatief ongezond en worden ook niet zo oud.

Het Koffiehuis wil deze mensen voorzien in de basisingrediënten van een menswaardig bestaan. Een belangrijke eerste voorwaarde is hen te benaderen als volwassen mensen, die er zelf voor verantwoordelijk zijn iets van hun leven te maken. Dat is positief bedoeld, zegt Klapwijk. 'Deze mensen zijn niet zielig, hulpbehoevend of afhankelijk. Ze kunnen iets en moeten geactiveerd worden. Of je nu bankdirecteur bent of dakloos, mensen willen iets te doen hebben en van de opbrengst zichzelf kunnen onderhouden. Dat geeft een gevoel van eigenwaarde.'

Precies daarin voorziet het Koffiehuis. Het werkt namelijk zo. Je sluit je aan door lid te worden. In principe kan iedereen die aan de gemeenschap wil bijdragen lid worden. 'We zijn volstrekt inclusief.' Maar er horen wel bepaalde regels bij. Wie deelt, ruziet, racistische praatjes uitkraamt, porno kijkt of anderszins ongein trapt, is niet welkom. 'Er wordt hier weinig geaaid,' zegt Klapwijk. 'Lukt het om welke reden ook niet, dan kun je geen deel meer zijn van de gemeenschap. We regelen het gewoon goed met elkaar, zodat we de veiligheid van alle leden kunnen garanderen en hen allemaal kunnen helpen.'

Als lid draag je vervolgens ook bij aan de gemeenschap. Mensen

komen niet alleen om te consumeren, maar ook om te produceren. Dat kan op verschillende manieren. Er is een veegploeg die de straten schoonhoudt, er is een ploeg voor groenvoorziening, een glazenwasser, een team voor de tweedehandskledingwinkel, een team voor kledinginzameling en natuurlijk moet de bar met koffie en broodjes bemand zijn. Daarnaast wordt er een en ander verhuurd, zoals vergaderruimten en bakfietsen. Voor hun werk ontvangen de dak- en thuisloze leden een vergoeding. De voorman van veegploeg Haarlemmer Helden krijgt een tientje per dag. Wc's schoonmaken levert twee euro op. Een middagje bardienst vijf euro. Binnengekomen kleding uitzoeken, wassen en strijken: vier euro.

Van hun inkomsten kunnen leden aan de bar vervolgens voor zachte prijsjes een omelet kopen (twee euro) of een kop koffie (vijftig cent). Of wat er verder voorradig is. Het voedsel is grotendeels de derving van winkels uit de buurt. Ze komen het gratis brengen. Van dit soort interacties met de directe omgeving hangt het Koffiehuis aan elkaar. Het begint er natuurlijk al mee dat door zijn aanwezigheid de dak- en thuisloze mensen niet in portieken van buurtbewoners hangen. Maar het gaat veel verder. Ze lappen namelijk ook de ramen van winkels, ze houden de straten schoon en ze onderhouden het groen.

Niet voor de winst

Een deel van die inventieve samenwerkingen is ontstaan in 2017, toen de gemeente Amsterdam de subsidie na jaren van afbouw definitief stopzette. Een blessing in disguise, noemt Klapwijk die beslissing achteraf. 'Subsidies kunnen je helpen te groeien, maar voor je het weet ben je ervan afhankelijk. Met z'n allen moesten we toen ineens heel creatief worden. Dat heeft ons op allemaal goede ideeën gebracht. We staan nu dankzij ons diensten- en productenaanbod financieel op eigen benen. Er is geen dominante partij of partner waarvan we afhankelijk zijn. Niet van de overheid, niet van particuliere liefdadigheid, niet van de markt, niet van een ideologische organisatie. Dat maakt ons als *social venture* best uniek. Daar komt bij dat we ook geen ideologische achtergrond hebben. We zijn niet van

een kerk, een religieuze orde, een overheid, een arbeidersbeweging of wat dan ook; we zijn van onszelf en van de buurt.’

Hij liet de term social venture al vallen. Ja, zegt Klapwijk, feitelijk zijn we gewoon een bedrijf met inkomsten en uitgaven. Met alle dienstverlening en de verkoop van kleding haalt het jaarlijks zo’n 150.000 euro op. Daarbovenop ontvangt het 60.000 euro aan donaties. Resteert na aftrek van de lasten een resultaat van ruim 30.000 euro. Anders dan voor een regulier bedrijf is die winst voor het Koffiehuis echter geen hoofddoel. Het gaat ten diepste om de missie: een thuis bieden aan verdoolde zielen.

Daaronder ligt een bescheiden theoretisch modelletje. Het gaat ongeveer zo. De mens overleeft niet op zichzelf, hij heeft onherroepelijk een gemeenschap nodig. Het Koffiehuis is zo’n gemeenschap. Die gemeenschap kan tegelijk niet zonder individuen. Deze gemeenschap heeft ook de overheid nodig. Want: legitimatie, ordehandhaving, ondersteuning. Deze gemeenschap heeft ten slotte ook de markt nodig. Want: door producten en diensten te verkopen, kan zij zelf haar broek ophouden. Klapwijk zegt het zo: ‘Je hebt zo veel mogelijk gemeenschap, zo veel mogelijk overheid en zo veel mogelijk markt nodig. Als je van elk het maximale in de cocktail doet, kom je verder. Het is een misvatting om te denken dat de overheid “het moet oplossen”, zoals sociaaldemocraten doen, of dat de markt het maar zelf moet doen, wat liberalen willen doen geloven. Dat gaan ze namelijk beide niet doen. Maar je kunt ook niet zonder ze. In de samenwerking tussen gemeenschap, overheid en markt gebeurt het.’

Inspiratie voor de bedrijfskundige vormgeving van het Koffiehuis haalden Klapwijk en aanhang onder anderen bij de Nobelprijswinnende politicologe Elinor Ostrom. In haar boek *Governing the commons* beschrijft ze hoe je een samenleving van onderop kunt organiseren in plaats van alles van bovenaf te regelen. Voorwaarden voor een werkende gemeenschap: duidelijkheid over wie erbij horen, heldere regels, een snelle oplossing van problemen, een stevige basis in de rechtsstaat en uitwisseling met organisaties in de buurt. Zo kun je eigen initiatief van bewoners bevorderen, maar zorg je ook dat ze

veilig kunnen samenwerken. Klapwijk: ‘Van zo’n gemeenschap gaan mensen houden.’ Toen het Koffiehuis door de wegvallende overheidssubsidie in 2017 dreigde te verdwijnen, kwamen de buurtbewoners in opstand. ‘Nee,’ zeiden ze, ‘dit mag niet stoppen.’

In de politieke praktijk

ieder mens telt

De wereld is ons gemeenschappelijk huis. Het huis waarin we met elkaar samenleven. In dat samenleven zien we wie wij mensen zijn: relationele wezens die in het samenleven met andere mensen verantwoordelijkheid nemen, elkaar helpen en solidair zijn. Goed samenleven sluit niemand uit, ieder mens telt. Niet jij of ik, maar jij en ik. Dat mag obligaat klinken, maar dat is het niet. Het opent namelijk een radicaal perspectief: het betekent dat een samenleving waarin voor bepaalde mensen of groepen geen plek is, incompleet en onvolmaakt is. In elke wijk, elk dorp of elke stad doen kwetsbare mensen ertoe, juist zij.

De samenleving kan niet zonder de overheid als schild voor de zwakkeren. De samenleving is niet perfect en zal dat ook nooit worden. Mensen zijn kwetsbaar, maken fouten, ontsporen, raken uit beeld. Dat vraagt van politici de moed om zich te verplaatsen in de ander en burgers aan te zetten tot zorgzaamheid voor elkaar. De armen dienen een helper te hebben en de zwakken een hand die hen steunt.

De samenleving kan niet zonder overheid, maar de samenleving begint niet met de overheid. Christendemocratische politiek begint met de erkenning van het maatschappelijk initiatief. Het begrip subsidiariteit is de uitdrukking van deze gedachte. Mensen zijn in eerste instantie zelf verantwoordelijk voor hun wijk, dorp of stad. En ze zijn ook pas gelukkig als ze in harmonie met anderen leven, als ze worden gezien en gewaardeerd en als ze naar vermogen een bijdrage kunnen leveren aan iets dat groter is dan henzelf.

Veel hulp wordt gegeven zonder tegenprestatie te vragen. Het is een bekend ‘filmmoment’: de hoofdpersoon zit op een bankje met een koffiebeker in de hand en de voorbijganger gooit bijna achteloos een muntje in de beker. Het geld is winst natuurlijk. Maar het verlies aan eigenwaarde en zelfrespect kan groot zijn. Mensen willen iets omhanden hebben en zichzelf kunnen onderhouden. Dat geeft een gevoel van eigenwaarde.

Als mensen niet in staat zijn verantwoordelijkheid te dragen voor zichzelf, dan heeft de sociale omgeving een rol: familie, buurtgenoten. Ook dat is subsidiariteit. En vervolgens zal gekeken mogen worden naar maatschappelijke verbanden: buurthuizen, vrijwilligersorganisaties, sociale ondernemers. Pas in laatste instantie heeft de overheid de verantwoordelijkheid om ‘subsidium’, hulp, te verlenen.

Christendemocraten redeneren in deze volgorde: op welke schaal organiseert de goede samenleving zichzelf, en hoe sluit de overheid daarop aan? Kleinschalig als het kan, grootschalig alleen als het moet. Door burgers of maatschappelijke organisaties als het kan, door de overheid alleen als het moet.

Inspiratie uit de traditie

Paus Leo XIII (1810-1903)

Om de ‘saamhorigheid der klassen’

Verschillen tussen mensen zullen altijd bestaan, schreef paus Leo XIII in 1891. Dat behoort bij de natuurlijke ordening van het menselijk leven. ‘De mensen immers verschillen onderling in zeer vele en voornamelijk punten: niet allen bezitten hetzelfde verstand, dezelfde bekwaamheid, dezelfde gezondheid, dezelfde krachten. Het gevolg van dit noodzakelijk verschil is vanzelf een ongelijk fortuin; hetgeen alleszins zowel aan de individuen als aan de gemeenschap ten goede komt.’

Toch is het verkeerd te denken dat mensen tegenover elkaar staan, zo vervolgt paus Leo XIII. Het is een ‘een hoofdfout zich in te beel-

den dat de ene klas vijandig staat tegenover de andere, alsof de rijken en de armen van nature bestemd waren tot een hardnekkige onderlinge strijd. Geheel en al druist dit in tegen rede en waarheid, het staat zelfs integendeel ontwijfelbaar vast dat gelijk in het lichaam de ledematen, alhoewel onder elkaar verschillend, toch bij elkaar passen, waaruit die juiste verhouding ontstaat, welke men terecht symmetrie noemt, zo ook de natuur heeft voorgeschreven dat de twee klassen in de staat eendrachtig met elkaar samenleven en aldus het juiste evenwicht bewaren.'

De verschillen tussen mensen moeten niet somber maken, maar ons juist aanzetten tot samenwerking met elkaar: 'Immers in het gemeenschappelijk leven is verscheidenheid van prestatievermogen en functies noodzakelijk om iets tot stand te brengen; en juist door het verschil van fortuin worden de mensen aangedreven om die functies te verrichten. [...] In elk opzicht heeft de ene klas de andere nodig: geen kapitaal kan bestaan zonder arbeid, noch arbeid zonder kapitaal. Eendracht kweekt schoonheid en orde; daartegenover ontstaat uit aanhoudende strijd noodzakelijkerwijze wanorde en ruwe verwildering.'

Bron: Paus Leo XIII, *Rerum Novarum*. *Over kapitaal en arbeid*, 1891, paragrafen 14 en 15.

2

Integreren

Uit de samenleving

Perspectief voor ontheemde vluchtelingen

Zorgbestuurder Gerard Herbrink moest met zijn plan om vluchtelingen te helpen heel wat tegenwerking, beschuldigingen en intimidatie incasseren. Het protest weerhield hem er niet van door te zetten. Zeven ooit ontheemde vluchtelingen kunnen zich nu, dankzij zijn inspanningen, in onze samenleving zelf bedreipen.

Je kon in 2015 geen krant openslaan en geen tv aanzetten of het ging wel over de oorlog in Syrië. Op een van die dagen zat Gerard Herbrink met zijn vrouw op de bank. Ja, zeiden ze tegen elkaar, verschrikkelijk allemaal. Maar wat doen wij eraan om het beter te maken?

Herbrink, directeur-bestuurder van de protestants-christelijke zorgorganisatie dsv in Katwijk en Lisse, was juist in deze weken druk bezig met de aanstaande nieuwbouw van een zorglocatie. Als gevolg daarvan zouden er tijdelijk tachtig appartementen in een van zijn huizen leeg komen te staan. Toen hij in die periode voor een overleg aanschoof bij Jos Wienen, die op dat moment nog burge-meester van Katwijk was, vroeg die hem of hij er eens over wilde

nadenken of hij in die leegstaande vertrekken niet tachtig vluchtelingen wilde huisvesten. Herbrink was er snel uit. Nee, dat wilde hij niet. Tachtig: dat vond hij te veel. Huisvesting: dat vond hij te weinig. Specifieker: als je vluchtelingen werkelijk wilde helpen, vond hij, dan moest je behalve voor onderdak ook zorgen voor opleiding, werk, perspectief. Hij deed een tegenvoorstel. Wat nou, zei hij tegen Wienen, als ik tien mensen een leer-werk-woontraject aanbied? Zo'n relatief klein aantal was behapbaar voor hemzelf, vertelde hij, de medewerkers en cliënten in het verzorgingshuis zouden eraan kunnen wennen, en hij kon het uitleggen aan de Katwijkse gemeenschap. Op die manier kon hij werkelijk iets voor de vluchtelingen betekenen. Het was daarnaast financieel te overzien (ook zonder eventuele subsidies), én hij zou draagvlak kunnen realiseren.

In samenwerking met het Centraal Orgaan opvang Asielzoekers (COA) werden tien vluchtelingen geselecteerd. Bekeken werd welke opleiding ze in het land van herkomst hadden genoten, of ze taalvaardig genoeg waren Nederlands te leren en een beroepsopleiding in deze taal te kunnen volgen, of ze enige ervaring hadden met zorg. De mensen werden, mede dankzij een financiële bijdrage van de gemeente, gehuisvest, vakinhoudelijk opgeleid en geschoold in de Nederlandse taal en cultuur. De lokale overheid betaalde een deel van de kosten voor de lessen Nederlands. Deelnemers ontvingen een bijstandsuitkering gedurende de voorbereidingsperiode op het beroepsvormend onderwijs. Bij aanvang van dat leer-werktraject traden de deelnemers als leerling in dienst bij dsv. De scholing organiseerde Herbrink met behulp van een particulier bedrijf, omdat het via de gevestigde instellingen niet lukte. In 2018 ontvingen de geslaagde deelnemers aan het opleidingsinstituut uit handen van de minister van Onderwijs hun niveau 3-diploma. Zeven van de tien kunnen zichzelf vandaag bedruipen.

Niet zonder slag of stoot

Zonder slag of stoot is het allemaal niet gegaan, blijkt de inmiddels gepensioneerde Herbrink terug. Hij herinnert zich nog goed de eerste inspraakavond, waar de lokale bevolking haar mening mocht

geven. ‘Ik schrok me kapot. Zo veel boosheid, geschreeuw, woede, intimidatie aan mijn adres. Ik dacht toen voor het eerst: waar ben ik in vredesnaam aan begonnen? Op weerstand had ik wel gerekend, daar had Jos Wienen me op voorbereid. Maar het verbale geweld die avond, daarna de onrust in de politiek (tot in de Tweede Kamer toe, waar een PVV-parlementariër zich afvroeg wat de minister ervan vond dat asielzoekers zorgbaantjes inpikten), demonstraties, mensen die uit Rotterdam naar het gemeentehuis van Katwijk kwamen om herrie te schoppen...’ Het was bij tijden zeer persoonlijk en daarom erg intimiderend, zegt Herbrink. Maar toch, hoe meer de weerstand groeide, hoe sterker Herbrink voelde dat hij door moest zetten. Want langzaam, zo wist hij, langzaam maar zeker zou de stemming veranderen. En dat gebeurde. ‘Ze zijn heel aardig en zorgzaam,’ zeiden cliënten na verloop van tijd. ‘Net m’n eigen kleinkinderen.’ ‘Gerard,’ sprak iemand hem eens aan, ‘ik heb die mensen van jou hier zien fietsen.’ Waarmee de man wilde zeggen: goed bezig.

Bestuurlijk zo tactisch als hij kon, via een kleine kring vertrouwelingen om hem heen, zette hij telkens kleine stapjes. ‘De Raad van Toezicht steunde me onvoorwaardelijk, ook al probeerden mensen van buitenaf tweespalt te zaaien. De cliëntenraad was overwegend negatief, maar dat veranderde toen een 92-jarige vrouw haar stem tijdens een tumultueuze vergadering verhief. Ze vertelde over haar ervaringen in de Tweede Wereldoorlog, hoe dankbaar zij was en is voor de hulp die ze toen kreeg. Ze zag het als een christenplicht de naaste te helpen, hield ze de aanwezigen voor. Ze zei: “Jullie weten wat je moet doen, maar jullie doen het tegenovergestelde. Jullie moeten je schamen.”’

Landelijk model

De grote keer kwam toen koning Willem-Alexander in 2016 ‘het project’ bezocht en zich vol lof uitsprak over wat hij had gezien. Na afloop kwamen sommige Katwijkers naar Herbrink toe. Ze waren trots op ’m, zeiden ze. Dat-ie Katwijk op zo’n positieve manier voor het voetlicht had gebracht: petje af. Tja. Geweldig aan de ene kant,

natuurlijk. Want die verandering, daar had Herbrink altijd op gehoopt. Maar ook een tikje bitterzoet. Waar waren de jubel en de steun toen de bestuurder voor de troepen uitliep?

Niet om zichzelf op de borst te kloppen, maar Herbrink denkt dat zijn aanpak prima als landelijk integratiemodel kan dienen. ‘Alleen als je mensen werkelijk laat integreren – dat wil zeggen: dat je ze een huis, een opleiding en een baan geeft – kun je in de samenleving de beeldvorming veranderen. Ik snap ook best wel dat we niet in staat zijn een heel werelddeel hier te huisvesten, maar er is zo veel ongegronde angst en er zijn zo veel onterechte vooroordelen.’

Vanaf zijn pensionering heeft Herbrink zich geregeld de vraag gesteld wat hij nou het mooist vond uit zijn werkzame leven. Het laat zich raden. ‘Wat het voor de mensen heeft betekend, de impact die het op het dorp heeft gehad: ik ben er heel trots op.’

Belangrijke inspiratie ontleende Herbrink gedurende het hele traject aan zijn reeds overleden ‘Tante Zus’, zegt hij. In de jaren vijftig vertrok ze naar Indonesië om zich daar als missiezuster in een islamitische omgeving te vestigen. ‘Wat ik in haar bewonder, is dat ze alles achter zich heeft gelaten om zich, onder continue dreiging, toe te wijden aan de naaste in nood. Dat je je zo kunt overgeven en je dienstbaar maken aan anderen, dat je niet klaagt over de omstandigheden waarin je je bevindt, maar erop vertrouwt dat je beschermd en geleid wordt, dat heeft mij gegrepen en bemoedigd.’

In de politieke praktijk

Democratisch burgerschap als sleutel

De samenleving is niet een abstract idee, ze is het concrete samenleven van mensen in hun gemeenschappen. Je zou kunnen zeggen dat de samenleving een gemeenschap van gemeenschappen is. Dat maakt een samenleving per definitie divers en pluriform, temeer omdat die gemeenschappen ook zelf bonte verzamelingen van kleur-

rijke en creatieve individuen zijn. Gemeenschappen bestaan niet zelden uit mensen met min of meer dezelfde achtergrond en overtuigingen. Maar mensen zijn ook met elkaar verbonden over de eigen gemeenschap heen. Omdat je net als de ander vader, oma, timmerman, Limburger, Surinamer, Nederlander of Europeaan bent. Omdat je net als de ander bovenal mens bent.

Heel verschillende mensen vormen als zodanig met elkaar een samenleving, en dat maakt dat ze daarmee aan elkaar zijn toevertrouwd. Want de lotsverbondenheid van mensen in een samenleving maakt dat ze als mensen van nature een band met elkaar hebben. En die band noemen we 'recht': de aanspraak door de ander als persoon te worden gerespecteerd en de daarvan niet los te maken plicht die ander evenzeer als persoon te respecteren. Door de erkenning van de lotsverbondenheid en de menselijke waardigheid, waarop een inclusieve samenleving drijft, kan er ruimte voor nieuwkomers zijn.

Vraagstukken rond migratie en integratie trekken gemakkelijk nieuwe scheidslijnen tussen mensen en gemeenschappen. De christendemocratische politicus stelt altijd de vraag naar het morele midden en de heilheid van de samenleving: hoe kan de balans worden gevonden tussen enerzijds de morele eis om een veilige haven te bieden aan mensen in nood en anderzijds de noodzaak om rekening te houden met het draagvlak onder en de draagkracht van de bevolking? Het is een beetje zoals bij de barmhartige Samaritaan uit de Bijbel. Die was geen heilige, maar een gewoon mens en die zocht naar een nuchter compromis tussen de zorg voor zichzelf en de zorg voor de ander.

In de bronnen en waarden van de rechtsstaat liggen aanknopingspunten voor verbindingen over culturele en religieuze scheidslijnen heen. Het is van belang om de kernwaarden van de rechtsstaat, zoals menselijke waardigheid, vrijheid en verdraagzaamheid, steeds opnieuw te benoemen en uit te dragen. Niet om lucht te geven aan superioriteitsgevoelens, maar om degenen die zich willen onttrekken aan een cultuur van haat en onverdraagzaamheid de hand te reiken. Een rechtsstaat kan niet zonder een rechtscultuur en

een rechtsgemeenschap. Alle inwoners van Nederland hebben in dit opzicht een verantwoordelijkheid.

Integratie moet van twee kanten komen. Van nieuwkomers mag respect voor wie we zijn en toe-eigening van de beginselen van de democratische rechtsstaat worden verwacht. En de samenleving zorgt ervoor dat nieuwkomers zich thuis voelen, mee kunnen doen en kunnen bijdragen. Integratie moet zowel in sociaal-culturele (taal, vrijwilligerswerk) als in sociaal-economische zin (arbeidsparticipatie) vorm krijgen.

Democratisch burgerschap is steeds het sleutelbegrip. Nieuwkomers kunnen op die manier samen met de andere deelnemers aan de samenleving vorm en inhoud geven aan het leven in ons gemeenschappelijk huis.

Inspiratie uit de traditie

Jonathan Sacks (1948-2020)

Een gemeenschappelijk huis voor nieuwkomers

Wat voor samenleving wensen we voor nieuwkomers? Jonathan Sacks schetst aan de hand van drie metaforen het beste integratiemodel. In het eerste verhaal beschrijft Sacks het idee van de samenleving als landhuis. ‘Honderd vreemdelingen hebben een tijd op het platteland rondgedoold op zoek naar een plek om te verblijven. Uiteindelijk komen ze aan de poort van een groot landhuis. De eigenaar komt naar de poort, ziet de vreemden en vraagt hun wie ze zijn. Ze vertellen hem hun verhaal. “Goed om jullie te zien,” zegt hij. “Zoals jullie kunnen zien, heb ik een enorm huis. Veel te groot voor mij, eigenlijk. Er zijn honderden lege kamers. Voel je vrij om hier zo lang te blijven als je wilt. Ik kijk uit naar uw gezelschap. Van nu af aan beschouw je jezelf als mijn gasten.” Een mooi verhaal. Maar er is maar één ding mis wat hen betreft. Hoe gul hun gastheer ook is, hij blijft de gastheer en zij zijn zijn gasten. De plaats is van iemand anders.’

Het tweede verhaal schetst de samenleving als een hotel. Sacks schrijft: ‘Honderd vreemdelingen die op zoek zijn naar een huis bevinden zich in het midden van een grote stad. Ze zijn op zoek naar een hotel om te verblijven. Het hotel dat ze vinden is groot, comfortabel en heeft alle voorzieningen. De bezoekers hebben geld genoeg om de hotelrekeningen te betalen. Ze boeken hun kamers, pakken uit en blijven. De regels zijn eenvoudig. Ze zijn vrij om te doen wat ze willen, zolang ze de andere gasten maar niet storen. Hun relatie met het hotel is puur contractueel. Ze betalen geld in ruil voor bepaalde diensten. Het hotel biedt de nieuwkomers vrijheid en gelijkheid. Er is slechts één probleem. Een hotel is waar je verblijft, niet waar je thuishoort. Je voelt geen loyaliteit aan een hotel, je wortelt niet. Het wordt geen deel van je identiteit. De vreemdeling blijft een vreemdeling.’

Het derde verhaal gaat over de samenleving als een gemeenschappelijk huis. ‘Honderd vreemdelingen komen in een stad aan. Ze worden opgewacht door de burgemeester, raadsleden en buurtbewoners. De burgemeester zegt: “Vrienden, we heten u welkom. Het is goed om jullie onder ons te hebben. Helaas, zoals u kunt zien, is er geen landhuis waar we u kunnen huisvesten. Maar er is wel iets wat we u kunnen bieden. We hebben een stuk leeg land: groot genoeg om huizen voor jullie allemaal te herbergen. We hebben bakstenen en materialen. We hebben experts die u kunnen helpen bij het ontwerpen van uw huizen, en we zullen u helpen om ze te bouwen... Laat we dit samen doen.” Zo gebeurt het. Anders dan bij het landhuis moeten de nieuwkomers hun eigen accommodatie voor de lange termijn bouwen. Anders dan bij het hotel betalen ze niet alleen maar, maar helpen ze het huis te bouwen.’

Wat is nu het beste integratiemodel? Dat is natuurlijk het gemeenschappelijk huis, aldus Sacks. Ja, de nieuwkomers lijken nog steeds soms vreemd. ‘Ze spreken en handelen en kleden zich anders dan de lokale bevolking. Maar die lange sessies van samenwerken hebben hun effect. De lokale bevolking weet dat de nieuwkomers serieus, toegewijd en toegewijd zijn. Ze hebben hun eigen manieren, maar ze hebben ook de manieren van de mensen in de stad

geleerd, en ze hebben gewerkt aan... vriendschap. Het samen maken van iets breekt muren van verdenking en onbegrip... Dat is de maatschappij als het huis dat we samen bouwen.'

Bron: Jonathan Sacks, *The Home We Build Together*, 2007, hoofdstuk 2.

3

Werken

Uit de samenleving:

Inclusiviteit als gegeven

Voor een inclusieve arbeidsmarkt heeft algemeen directeur John Bes van Almere City FC geen quota nodig. Hij zoekt naar mensen die willen én in wie hij potentie ziet. Soms is het iemand met een afstand tot de arbeidsmarkt, soms niet. 'Ik wil voorkomen dat mensen op een dag denken: volgens mij werk ik hier omdat ik iets niet kan en niet omdat ik ergens goed in ben.'

John Bes is geen man van gecompliceerde zinnen. Wat is een inclusieve arbeidsmarkt? Bes: 'Een arbeidsmarkt waarop iedereen die wil welkom is.' Ingewikkelder wil hij het niet maken. Als algemeen directeur van voetbalclub Almere City FC zette hij een paar jaar geleden zijn schouders onder wat heet die inclusieve arbeidsmarkt, specifiek: die in Flevoland. Het leverde de jongste betaaldvoetbalorganisatie van Nederland in 2020 de Flevopenning Participatie op. Bes ontving deze penning, die hem werd uitgereikt door Cedris-voorzitter Job Cohen en wethouder Froukje de Jonge van Almere, natuurlijk met gepaste trots. Maar zittend achter zijn bureau in een gloednieuw

kantoor, kan hij het niet nalaten er direct achteraan te zeggen dat inclusiviteit voor hem een bijna natuurlijk gegeven is en dat de arbeidsmarktgedachten van zijn voetbalclub een zaak zijn van puur DNA. 'Het zit nu eenmaal in de haarvaten van onze organisatie.' Want, legt hij uit, al voordat de inkt van de Participatiewet goed en wel droog was, bood Almere City FC een plek aan mensen die vanaf 2015 tot de doelgroepen van de Banenafpraak zouden gaan behoren. 'Die inclusieve gedachten vormen een integraal onderdeel van onze filosofie en bedrijfsvoering.' Integraal, want alle medewerkers doen mee. Spelers van de A-selectie zijn gebombardeerd tot projectleiders en dragers van de verschillende maatschappelijke projecten, maar zij worden onvoorwaardelijk gesteund en bijgestaan door alle medewerkers. Iedereen draagt z'n steentje bij.

Gemeenschappelijke verantwoordelijkheid

Dat gevoel van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid heeft Bes nadrukkelijk op de agenda gezet, toen hij vijf jaar geleden als directeur aantrad. Geïnspireerd door de cellentheorie van managementgoeroe Eckart Wintzen ontwierp hij voor zijn organisatie een dashboard met daarop 24 KPI's. Dat zijn simpel gezegd 24 cirkels waarin telkens een 'doel' voor het komende jaar wordt geformuleerd. 'Elke werknemer is medeverantwoordelijk voor ten minste één cirkel, sommigen voor meerdere. De minimale target is: elk jaar de resultaten van het seizoen daarvoor plussen met één eenheid. Het maakt dan niet uit of het om een euro gaat of een like op social media; op alle fronten moet het beter zijn dan het vorige seizoen. Pas als alle cirkels groen kleuren, hebben we met z'n allen gewonnen. Zijn er 23 groen en is er één rood, dan hebben we met z'n allen verloren.'

Dat willen winnen zit natuurlijk in de genen van ondernemer én voetballiefhebber John Bes. Maar het winnen is niet een doel op zich, zegt hij. 'Natuurlijk, we willen de beste zijn. Maar je ziet onderweg allemaal mooie dingen gebeuren. Doordat alle medewerkers hun eigen cirkeltje groen moeten zien te krijgen, voelen ze zich verantwoordelijk voor dat domein. Tegelijk moeten de cirkels van

hun collega's ook groen kleuren. Lijkt dat bij iemand lastig te worden, dan zetten zij daar samen hun schouders onder. Op deze manier creëren we hier een organisatie waar gedeelde verantwoordelijkheid vanzelfsprekend is.'

Die 'wedstrijd' levert prettige bijvangsten op, constateert Bes. Zo zorgt hij voor een relatief vlakke organisatie, waarin de manager niet belangrijker is dan de instromende Wajonger. 'We kunnen niet zonder elkaar. Iedereen realiseert zich dat.' Ander voordeel: mensen ontwikkelen zich voortdurend, omdat ze zich over hun 'eigen cirkels' heen ook met 'andermans cirkels' bemoeien. En: de waardering van en betrokkenheid bij de club zijn groot. 'Medewerkers zijn hier meer dan contractueel is afgesproken.'

Anders kijken

Het is echt een andere manier van kijken naar medewerkers en organisaties, zegt Bes. 'Ik koppel mensen los van hun incompetenties. Ik ben gewoon niet geïnteresseerd in waar mensen niet goed in zijn, of wat ze niet leuk vinden. Ik wil heel graag weten wat ze wél leuk vinden. Mijn theorie, overigens niet wetenschappelijk onderbouwd, is dat mensen goed zijn of worden in wat ze leuk vinden. Wanneer sollicitanten binnenkomen, vraag ik dus altijd als eerste wat zij leuk vinden.'

Die andere manier van kijken, Bes kan het maar niet genoeg benadrukken, zit in de vezels van de club. Hij smijt niet graag met termen als maatschappelijk verantwoord ondernemen, want, realiseert hij zich, dan wordt het al snel een trucje. En dat wil hij niet. 'Ik wil met mensen werken die de beste in hun vakgebied kunnen en vooral willen worden. Soms zijn dat mensen met afstand tot de arbeidsmarkt, soms niet. Maar ik ga niet selecteren of met quota werken. Nee, natuurlijk niet. Het moet echt zijn. Daarmee voorkom je dat een werknemer met een handicap op een dag denkt: volgens mij werk ik hier omdat ik iets niet kan, en niet omdat ik ergens goed in ben. "Helpen" mag mijns inziens niet het uitgangspunt zijn. Het gaat om de potentie van mensen, zonder dat hun startpositie een rol speelt.'

In de politieke praktijk

Werken als vorm van samenleven

In de samenleving is het hebben van werk een belangrijke basis om vreedzaam samen te leven. Het is de reden waarom we ons bed uit komen en de manier waarop we met anderen samenwerken om in ons levensonderhoud te voorzien. Werken leidt tot persoonlijke en gemeenschappelijke groei en ontwikkeling, in het werk worden relaties gevormd en leren we in voor- en tegenspoed samen te werken. Dat is de kern van economie.

De grote betekenis van werken in het leven van een mens maakt dat het verliezen van werk meer is dan een verlies aan inkomen. Ongewild niet werken is niet slechts een economisch maar ook een mentaal en moreel probleem. Het kan iemand het gevoel geven dat hij of zij er niet langer toe doet, aan de zijlijn komt te staan. En dat terwijl ons adagium is dat iedereen telt. Het bestrijden van werkloosheid hoort bij een rechtvaardige samenleving. We zijn het in onze samenleving bijna vanzelfsprekend en zelfs sociaal gaan vinden dat werkloosheid leidt tot een uitkering. Maar de Britse rabbijn en filosoof Jonathan Sacks stelde eens: 'De grootste daad van rechtvaardigheid is de daad die individuen in staat stelt om zelfvoorzienend te worden. De hoogste vorm van hulp is die waardoor het individu zonder hulp verder kan.' Daarbij heeft iemand een recht op werk en ook een plicht tot werk. Denk hierbij aan de Bijbelse opdracht om je talenten te gebruiken en actief aan de slag te gaan daar meer van te maken, voor jezelf en de gemeenschap als geheel.

Binnen de christendemocratie vraagt de arbeidsmarkt om bescherming van kwetsbare mensen en meer solidariteit van de 'kansrijken'. De overheid denkt daarbij vanuit een inclusieve arbeidsmarkt. Dat speelt bijvoorbeeld heel concreet als het gaat om de bestaanszekerheid en rechtsbescherming van flexwerkers en zzp'ers.

Vanuit christendemocratische noties als solidariteit, rentmeesterschap en gespreide verantwoordelijkheid is er een grote rol weggelegd voor sociaal ondernemerschap. Ondernemers moeten de vrijheid en de ruimte hebben om nieuwe initiatieven te ontplooiën. Ze werken daarbij niet alleen voor hun onderneming, maar ook voor de samenleving waarvan hun onderneming deel uitmaakt. Ze werken niet alleen voor winst, maar ook omdat ze van betekenis willen zijn voor hun medewerkers en de samenleving.

Het is een misverstand dat het bedrijfsleven een kille wereld is waar het alleen maar draait om de winst. Duizenden grote en kleine ondernemers slagen erin om mensen succesvol te re-integreren en op te nemen in hun reguliere productieproces. Soms moeten grote bedrijven of ondernemers door de overheid of de publieke opinie worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid, maar altijd met respect en waardering voor hun inzet voor de samenleving. De overheid kan het goede voorbeeld geven door langdurige relaties op te bouwen met het bedrijfsleven dat meebouwt aan een sterke samenleving en geen kortetermijnagenda heeft.

Inspiratie uit de traditie

Luigino Bruni (1966) en Alessandra Smerilli (1974)

Naar een 'civiele economie'

‘Meer en meer groeit in de geavanceerde economie van vandaag de vraag naar “relationele goederen”, dat wil zeggen goederen die hun waarde grotendeels ontleen aan de *motivatie* van wie ze voortbrengt,’ zo schrijven de Italiaanse wetenschappers Luigino Bruni en Alessandra Smerilli. ‘Niemand wil leven in een wereld waar verpleegkundigen, leerkrachten, artsen, koks en slaggers enkel en alleen werken om hun contractverplichtingen na te komen. [...] Ik wil dat dienstverleners méér doen dan hun geld verdienen, dat de arts ook daadwerkelijk geïnteresseerd is in mijn genezing, dat leerkrachten oprecht begaan zijn met de groei en ontwikkeling van mijn kind.

Dit “extra” van een intrinsieke motivering is niet in contracten vast te leggen.’

Nodig is een ‘civiele economie’, stellen Bruni en Smerilli. ‘Iedereen ziet dat in de reflectie over de verhouding economie-samenleving de twee grote opvattingen, marktdenken en solidariteitsdenken, veelal met elkaar botsen. In de neoliberale visie geldt een verdere uitbreiding van de markt. Anderen zien hierin juist het gevaar van een “verwoestijning” van de samenleving, omdat daardoor het “sociale kapitaal” wordt aangetast dat onmisbaar is voor een humane samenleving.’ Maar de ervaringen en de theorievorming vanuit ondernemingen, organisaties en gemeenschappen laten zien dat er nog iets anders is dan twee botsende visies: ‘de mogelijkheid van een solidariteitsdenken *binnen* het normale economische gebeuren’.

Wil de markteconomie functioneren en een duurzame en humane toekomst hebben, dan moet ze de ‘intrinsieke waarde van ontmoeting’ erkennen, die, net als in andere sociale interacties, ook in economische relaties besloten ligt. Dat is de traditie van de ‘civiele economie’: ‘een economie met meerdere dimensies, waar efficiency, winst en berekenende uitwisseling hun plaats hebben, maar even onvervreemdbaar ook de solidariteit, de wederkerigheid, het geschenk, de schoonheid, de gemeenschap. [...] Als de economische wederkerigheid niet enkel begrepen en beleefd wordt als “wederzijds voordeel”, maar tevens als “wederzijdse hulp”, wordt de economie waarlijk civiel.’

Bron: Luigino Bruni en Alessandra Smerilli, *De ongekende kant van de economie. Gratuïteit en markt*, 2015, hoofdstuk 8.

4

Rondkomen

Uit de samenleving

Financieel vangnet, betekenisvol netwerk

Economie is geen doel op zich, maar moet altijd dienstbaar zijn aan mensen, vindt Biba Schoenmaker. Het is een belangrijke grondtoon van het Broodfonds, dat ondernemers bij ziekte doorbetaling biedt.

Ze waren er allemaal een beetje van geschrokken. Toen in hun omgeving een aantal mensen ziek werd, en zij constateerden welke ernstige gevolgen dat had voor hun bedrijf, hun persoonlijke, financiële en sociale leven, dachten ze binnen het samenwerkingsverband van sociaal ondernemers: hier moeten we wat op verzinnen. Het kon toch niet de bedoeling zijn dat ondernemers na jaren hard werken in no time hun business zagen verdampen en daarbij ook nog eens in allerlei andere problemen verstrikt raakten.

Drie mensen uit het samenwerkingsverband, waarbinnen eerder al een microkredietproject was opgetuigd en een noodfonds opgericht, startten enige tijd nadien BroodfondsMakers. Onder hen Biba Schoenmaker. Ze kon gaan zitten kniezen over dat gat in ons sociaal vangnet, over dat de overheid te weinig deed en het bedrijfsleven tekortschoot, maar dit diende zich nu eenmaal aan, en ze kon

daar ook iets aan gaan dóen. Dat laatste paste beter bij Schoenmaker en de andere twee.

Met elkaar inventariseerden ze waar ze als ondernemers tegenaan waren gelopen. Ze hadden geen arbeidsongeschiktheidsverzekering. Maar waarom dan niet? Er kwam een vrij eenduidig antwoord. Verzekeraars waren niet transparant, vertelden ze, stelden hoge eisen en berekenden gepeperde premies. Volgende stap: waar moet zo'n vangnet voor ons dan wel aan voldoen? Het moet sociaal zijn, antwoordden ze, iets met een collectief, democratisch, betaalbaar, controleerbaar. Het samenwerkingsverband sloeg aan het werk. Ze spraken met talloze experts over alle fiscale, verzekerings-technische en juridische naadjes van de kous.

Twee jaar intensief ploeteren later, we schrijven 2006, staat het Broodfonds stevig in de steigers. De eerste groep gaat van start. Nog eens een fikse sprong voorwaarts, naar 2020: het Broodfonds telt zo'n zeshonderd groepen door het hele land en 27.000 leden. De faciliterende organisatie, BroodfondsMakers, heeft ongeveer dertig medewerkers.

Die groei is helemaal geen doel op zich geweest, zegt Schoenmaker terugblikkend. 'We deden dit aanvankelijk met een klein clubje, maar het werkte zo goed, dat we op een zeker moment dachten: dit moeten we niet voor onszelf houden. We wilden maatschappelijk van betekenis zijn. In 2011 zijn we "naar buiten getreden".'

Het Broodfonds is een groep van minimaal twintig en maximaal vijftig mensen die maandelijks een zelfgekozen bedrag sparen en bij ziekte naar rato van alle deelnemersrekeningen krijgen betaald. Anders dan bij een arbeidsongeschiktheidsverzekering hoeven ondernemers die bij een Broodfonds zijn aangesloten bij ziekte niet met een briefje van de arbo-arts te wapperen. Ze kennen elkaar en vertrouwen elkaar. Bij hun intake wordt niet geselecteerd op leeftijd, gezondheid en sociale achtergrond. Voor een kerngezonde timmerman van 58 uit Drimmelen gelden dezelfde rechten en plichten als voor een rookverslaafde kunstenaar van 21 uit Utrecht. Namelijk: je kiest zelf hoeveel je wilt inleggen, op basis van wat je verwacht bij ziekte nodig te hebben. Een en ander wordt gecheckt door de

BroodfondsMakers op basis van de jaarcijfers van je onderneming. Heb je tweeduizend euro per maand nodig? Dan leg je negentig euro in. Kom je met duizend euro rond? Dan leg je 45 euro in.

Arbeidsongeschiktheid overkomt ons, legt Schoenmaker uit. ‘Wij willen daarom niet vooraf iedereen in een hokje stoppen. Je kunt aan iedere leefstijl en leeftijd en aan ieder beroep een risico-profiel ophangen, maar het zijn uiteindelijk onzinnige categoriseringen. De een wordt ziek, de ander niet. Je kunt denken dat je alles in de hand hebt, maar dat is gewoon niet waar. Iemand die nooit gerookt heeft, kan toch getroffen worden door kanker. Je kunt hartstikke gezond leven en toch met ziekte geconfronteerd worden. Het enige wat dan telt, is dat je onvoorwaardelijk gesteund wordt.’

Vertrouwen als basis

Dat doet het Broodfonds vanaf één maand na de ziekmelding voor de duur van maximaal twee jaar. De uitbetaling geldt fiscaal als een gift. Ieder lid schenkt een ziek medelid per maand een klein bedrag, en dat blijft per jaar ver onder de grens van wat belastingvrij geschonken mag worden. Wordt er niemand ziek? Dan sparen leden op hun persoonlijke Broodfondsrekening een bedrag bij elkaar, dat bij uittreding uit de vereniging van hen is. Zijn er veel mensen langere tijd ziek en is het geld van het eigen Broodfonds op? Dan springt de alliantie bij, een soort verbond van Broodfondsen in het hele land.

Het minimum van twintig leden per Broodfonds is bedacht vanwege de financiële draagkracht. Bij minder leden komt die in het geding. Het maximum van vijftig leden stoelt op de veronderstelling dat men binnen een dergelijke groeps grootte nog bereid en in de gelegenheid is elkaar te leren kennen. Worden het er meer, dan groeit het risico dat men elkaar uit het oog verliest en dat maakt het principe van onderling vertrouwen wankel.

Juist dat vertrouwen is een belangrijke pijler onder het Broodfonds, legt Schoenmaker uit. ‘Dat geldt eerst in algemene zin: je vertrouwt erop dat een ondernemer die jaren aan zijn bedrijf heeft gebouwd de boel niet laat vallen omdat hij denkt: er valt wat te halen.

Hij zou daarmee niet alleen het vertrouwen van zijn Broodfondsleden schaden, maar ook zijn eigen zakelijk netwerk ruïneren. Positiever geformuleerd: we gaan uit van het goede van de mens. Dat scheelt een hoop regeltjes en voorbehouden en clausules, waar traditionele verzekeraars mee werken, omdat hun mensbeeld wordt gestempeld door wantrouwen.'

Specifieker betekent het ook dat medeleden elkaar geloven wanneer iemand zich ziek meldt. Voor die vorm van vertrouwen is het belangrijk dat zij elkaar kennen, zegt Schoenmaker. Om die reden wordt van leden verwacht dat zij elkaar minimaal eens per jaar ontmoeten op de ledenvergadering.

Veel Broodfondsen organiseren naast die jaarlijkse bijeenkomst ook andere activiteiten, gericht op ontspanning, netwerken of kennisdeling. Bij ziekte is het in sommige lokale verenigingen goed gebruik een bloemetje te sturen of een bezoekje te brengen. Juist die sociale bijvangst maakt het voor ondernemers interessant zich aan te sluiten, zegt Schoenmaker. 'Het financiële vangnet is natuurlijk waar het uiteindelijk om gaat, maar je krijgt er een betekenisvol netwerk bij.'

En zelfs in de uitbetaling bij ziekte kan men iets bijzonders ervaren, weet ze. 'Wie al die kleine bedragjes van mensen uit het eigen netwerk ziet binnenkomen, kan zich op dat moment werkelijk gedragen voelen door de gemeenschap. Het geeft sommigen een gevoel van dankbaarheid. Die impact kan een anonieme verzekeraar nooit realiseren.'

Idealisme dat het Broodfonds voedt, is onmiskenbaar de gedachte dat het goed is een naaste in nood bij te staan, zegt Schoenmaker. 'Het is niet oké om alleen maar met jezelf en voor jezelf bezig te zijn. Wie dat doet en op een dag zelf in de problemen komt, zal er dan waarschijnlijk ook alleen voor staan.'

Toch heeft het economisch denken van de voorbije decennia erg op dat individualisme aangestuurd, merkte Schoenmaker toen ze economie studeerde. 'Het was goeddeels geschoeid op groeidenken en het altijd maar meer en groter willen, ten koste van veel andere belangrijke sociale en duurzame waarden. De economie was binnen dat denken het hogere doel. Ik stond daar zelf altijd al anders in. Ik

vond en vind dat economie dienstbaar moet zijn aan mensen, aan de samenleving, en zelf geen hoger doel dient. Gelukkig zijn veel economen inmiddels gewicht. Ze onderkennen dat er ook andere disciplines nodig zijn, zoals de filosofie, om economische vraagstukken aan te vliegen.’

In de politieke praktijk

Zelfredzaamheid waar het kan, hulp waar het moet

Hoe welvarend Nederland ook is, mensen kunnen soms het gevoel hebben door de bodem van het bestaan heen te zakken. In het politieke discours met geveugelde begrippen als zelfredzaamheid en burgerkracht wordt soms verzuimd te formuleren wat de rol van de overheid is. Die rol is er vanzelfsprekend. Vanuit christendemocratische noties als subsidiariteit ligt het primaat bij verantwoordelijke en zelfredzame mensen zelf; als ze niet kunnen, zullen er helpers in de omgeving moeten opstaan. Lukt het dan nog niet, dan moet de overheid optreden als een helper voor de hulpelozen. De overheid is en blijft een schild voor de zwakkeren. Vanuit het idee dat de verantwoordelijkheid allereerst bij mensen zelf ligt, dient de overheid er ook zorg voor te dragen dat ze zelf de menselijke zorgzaamheid niet in de weg loopt of frustreert.

De kerkhervormer Johannes Calvijn (1509-1564) schreef over de overheid vanuit het concept *aequitas*: evenwicht. De overheid moet proberen een beetje balans te houden: dat de rijken niet alles naar zich toe graaien en de armen een helper hebben, dat de sterken niet over allen heen walsen en de zwakken even een hand vinden die hen steunt. Dat vraagt om een bescheiden opstelling voor de overheid, die niet alleen de belangen van de kansrijken dient en die ook niet de illusie aan de kanslozen geeft dat er een gouden toekomst wacht, maar die wel heel duidelijk maakt dat ze macht en ellende niet ongebreideld hun gang laat gaan.

De overheid mag hierbij nooit voorbijgaan aan wat er in de sa-

menleving aan goede initiatieven en creatief potentieel bestaat om de samenredzaamheid te bevorderen. Alleen als sterke maatschappelijke en kerkelijke verbanden ontbreken, is een grotere rol van de overheid nodig. In de eerste plaats om deze verbanden te versterken en aan te spreken op hun rol, in de tweede plaats om als sluitstuk te voorzien in het vangnet voor kwetsbare mensen.

Een christendemocratisch politicus zet de bestaanszekerheid van mensen voorop. Werk moet en mag lonen. En vaak is er lef en durf nodig om daarbij ook te investeren in het voorkomen en verhelpen van schulden. Christendemocraten kunnen zich onderscheiden door niet mee te gaan in het individualistische, eigen verantwoordelijkheidsdenken, waarbij de burger volledig op zichzelf teruggevoerd is. De mens leeft altijd in een gemeenschap en de overheid is de hoeder van die gemeenschappelijke structuur. Christendemocraten hebben het daarbij nooit over 'ik, ik, ik', maar altijd over 'wij'. De inzet van maatschappelijke organisaties en vrijwilligers wordt daarom altijd zo gewaardeerd.

Inspiratie uit de traditie

Marga Klompé (1912-1986)

'God werkt in de tussen-wal-en-schip-gevallene'

Marga Klompé, de eerste vrouwelijke minister van Nederland, ontving in 1982 een eredoctoraat van de Katholieke Hogeschool Tilburg. Ze gold als de grondlegger van veel sociale wetgeving (de Algemene bijstandswet en de Wet op de bejaardenoordelen) en een voorvechter van vrede en internationale gerechtigheid. In haar dankwoord legde ze verantwoording af over haar beleid en gaf ze inzicht in haar drijfveren. 'Mijn beleid is erop gericht geweest – naast aandacht voor de mens als persoon, en wel héél de mens – beleid te ontwikkelen waardoor gemeenschapsofbouw in stadwijk en op het platteland werd bevorderd. Een mens heeft nu eenmaal behoefte erbij te horen en geborgen te zijn en dat kan alleen maar in

de gemeenschap. De overheid kan de burger niet het geluk geven, wel omstandigheden scheppen waardoor de burger naar eigen keuze zijn geluk kan zoeken.

Maar ook al zien wij tendensen die tegen het ik-tijdperk ingaan, het feit blijft dat er veel vervreemding en eenzaamheid is. Wat kunnen wij daaraan doen? Men kan maatregelen nemen om de mensen te stimuleren – onder andere door het bevorderen van vrijwilligerswerk – oog voor elkaar en voor de zwakken te krijgen. De overheid kan door overreding en ook door wettelijke maatregelen bevorderen dat mensen inspraak hebben als het om hun eigen zaak gaat. Ik denk aan bejaardenbeleid, ik denk aan de overleg sfeer in het bedrijfsleven. Maar de overheid staat vrijwel machteloos als het gaat om mensen ten diepste te motiveren, solidair met elkaar te zijn, naast de ander te gaan staan en jezelf kwetsbaar op te stellen en te luisteren.’

Hier ligt een taak voor de kerken en maatschappelijke organisaties, stelt Klompé, ‘want het voorbeeld van de enkeling kan nieuwsgierig maken en mensen tot een nieuw en bevrijdend inzicht brengen’.

‘Wat is dan de boodschap? De naam van ieder mens – goed of slecht – is geschreven in de palm van Gods Hand. Als ik Johannes 14 [vers 23] lees, dan zie ik dat Jezus zegt: als je mijn Woord onderhoudt, zal Mijn Vader je liefhebben en Wij zullen tot je komen en verblijf bij je nemen. De liefde van God werkt dus in ieder mens, dus van mij uit gezien in de vreemdeling, in de drugverslaafde, in de eenzame, de onderdrukte en in de tussen-wal-en-schip-gevallene.

In hen – in die eenzame en die onderdrukte – ontmoet ik Gods Liefde en moet ik de Liefde van God in mij naar hen uitstralen. Het is het hoofdbebod van het Christendom – de liefde voor God en voor de naaste – dat alles moet beheersen en dat mensen weer tot elkaar kan brengen en omgeven met geborgenheid. Zo simpel is het dat. Dit is geen monopolie van het Christendom, maar wel een extra dimensie.’

Bron: Marga Klompé, ‘Dankwoord’, in: Erik Borgman, Iris Plessius en Mirjam van Reisen (red.), *In liefde en rechtvaardigheid. Het dagboek van Marga Klompé, 1948-1949*, 2012.

5

Zorgen

Uit de samenleving

Een mens is meer dan zijn ziekte

Een stervende mens is meer dan zijn ziekte, en daarom is er in hospices niet alleen aandacht voor medische aspecten, maar wordt er ook veel ruimte vrijgemaakt voor liefdevolle zorg, aandacht en comfort. 'We willen leven aan de dagen toevoegen, in plaats van dagen aan het leven.'

Hoewel Nederland vandaag zo'n 250 hospices telt, krijgt het fenomeen pas in de jaren tachtig van de vorige eeuw voor het eerst serieus aandacht. Het is Pieter Sluis, huisarts te Nieuwkoop, die in ons land als een van de belangrijke aanstichters van de beweging wordt aangemerkt. In 1984 richt hij de Stichting Elisabeth Kübler-Ross op omdat hij de ideeën van deze Zwitsers-Amerikaanse psychiater over stervensbegeleiding en rouw en verlies zeer de moeite waard vindt. Ze staan in schril contrast met hoe ons land in deze jaren het sterfbed beschouwt. Sterk versimpeld ziet dat er ongeveer zo uit. De arts is opgeleid om mensen beter te maken en daartoe spant hij zich tot de laatste ademdeug van zijn patiënt in. Wat het voor een ernstig zieke of terminale patiënt betekent om de dood in de ogen te kijken,

daarvoor is ruimte noch aandacht. ‘Geef mij de scalpel nog eens, dan probeer ik een laatste incisie.’

Liefdevolle zorg

Als drie jaar na de oprichting van deze stichting priester Rob van Hellenberg Hubar iets soortgelijks van de grond tilt (Stichting Elckerlijck), groeit in ons land langzaam maar zeker een kritische subcultuur. Het moet over en uit zijn met de medisch-technische dominantie in de zorg voor ongeneeslijk zieke patiënten, vindt men. Sterven ziet men binnen deze beweging niet als een falen van de gezondheidszorg, maar als iets dat nu eenmaal doodgewoon bij het leven hoort. In plaats van eindeloze operatieve pogingen het fysiek te redden, wil men liefdevolle zorg en aandacht voor de stervende, zodat die het leven op waardige wijze kan afsluiten.

Dit denken wordt uiteraard met grote argwaan gevolgd, maar het kan niet verhouden dat de hospicebeweging groter en invloedrijker wordt: andere stichtingen, netwerken en verenigingen volgen. In 1994 wordt in Rozendaal, bij Arnhem, met inzet van priester Van Hellenberg Hubar en het Leger des Heils, een van de eerste hospices van Nederland geopend.

Vierentwintig uur per dag wordt er sindsdien, in een rustieke villa gelegen in licht glooiend landschap, intensieve zorg geboden aan mensen in hun laatste levensfase. Die zorg wordt door stervenden en hun verwanten hoog gewaardeerd, weet leidinggevende Marjon Euverman van hospice Rozenheuvel. ‘Veel ernstig zieke mensen willen, zeer begrijpelijk, het liefst thuis sterven. Als dat kan, in eigen vertrouwde omgeving, is dat prachtig. Wat daarbij soms wel onderschat wordt, is de druk die tijdens de periode van ziekte kan komen liggen op naaste familie en vrienden. Er komt weliswaar thuiszorg, maar er moet ook schoongemaakt, eten gekookt, administratie geregeld en noem maar op. Dat kan hard werken zijn, zeker wanneer een ziekbed langer duurt.’

In een hospice, zegt Euverman, valt die zorglast voor de naasten weg. ‘Ik moet dat iets nuanceren,’ zegt ze er direct bij, ‘want het kan juist ook heel betekenisvol zijn om een stervende zorgend en lief-

devol nabij te zijn. Maar wanneer die praktische zaken door professionals, met veel kennis van palliatieve zorg, worden overgenomen, ontstaat er ineens nieuwe ruimte, die óók als heel betekenisvol wordt ervaren. Men kan rustig met de zieke spreken over haar of zijn leven, de onderlinge relatie, de laatste wensen. Door de medische kant te faciliteren, ontzorgen we zowel de gast als zijn netwerk.'

Waardigheid

Medewerkers en vrijwilligers van hospice Rozenheuvel proberen de laatste weken of maanden hun gasten van zo veel mogelijk comfort te voorzien. 'Onze verpleegkundigen hebben veel kennis over pijnbestrijding, zijn zeer vaardig in de verzorging en beschikken over een netwerk van specialisten, zoals fysio- en ergotherapeuten, een psychosociaal medewerker, een geestelijk verzorger, een beeldend therapeut, een muziektherapeut en masseurs. Vrijwilligers spelen ten slotte een cruciale rol: ze koken, verzorgen de bloemen, maken een wandeling, en geven cliënten extra aandacht.'

Het netwerk zorgt er tevens voor dat dingen makkelijker geregeld worden, legt Euverman uit. 'We stuitten een tijdje geleden op een aanbieder van een nieuw soort steunkousen, die je heel gemakkelijk om je benen heen kunt vouwen. Met de gebruikelijke steunkousen is het best wel een gesjor, niet altijd even prettig voor de gast. Dankzij ons netwerk kwamen we bij deze aanbieder terecht. We hebben er meteen een paar aangeschaft. Wanneer je als particulier een aanvraag zou indienen (via je verzekeraar), kom je mogelijk niet in aanmerking of arriveren ze te laat.'

Dat soort schijnbare kleinigheden kunnen het comfort voor gasten aanzienlijk verhogen, weet Euverman. 'Ander voorbeeld: als je thuis een morfiepomp wilt tegen pijnbestrijding, kan dat op zich eenvoudig geregeld worden. Maar er moet vervolgens een paar keer per dag een verpleegkundige komen, om de morfine toe te dienen. Plus: als de pomp even niet goed werkt, moet je wachten totdat er iemand beschikbaar is om te helpen. In een hospice is men de gasten 24/7 van dienst.'

Niet alle zorg kan door de verpleegkundig medewerkers van het hospice zelf worden geleverd, zegt Euverman. Daarom werkt Rozenheuvel samen met een huisartsenpraktijk om de hoek en met verpleegkundig specialisten uit de thuiszorg en het ziekenhuis. Alle gasten stappen naar deze huispraktijk over. Het hospice is daarnaast actief deelnemer in het Netwerk Palliatieve Zorg regio Arnhem en de Liemers. Ten slotte scholen de eigen medewerkers zich voortdurend bij op het vlak van terminale en palliatieve zorg.

Alles staat kortom in het teken van comfort, rust, liefde en aandacht voor de gast en zijn netwerk. Daarbij is de medische kant van het verhaal slechts een onderdeel, want, zegt Euverman, ‘een mens is meer dan zijn ziekte’.

Dat inzicht is de goed bewaarde erfenis van pioniers als Pieter Sluis, Elisabeth Kübler-Ross en Rob van Hellenberg Hubar. Sinds Euverman in de jaren negentig als verpleegkundige begon, hoorde ze de vraag steeds vaker gesteld worden: mag iemand ook sterven? Het is een vraag, zegt ze, die inmiddels echt niet meer alleen in hospices wordt gesteld. Ze werkt nauw samen met een klinisch geriater van het Rijnstateziekenhuis in Arnhem. ‘Ook zij is heel erg bezig met de vraag hoe haar patiënten waardig kunnen sterven. Of, zoals we het hier ook wel zeggen: geen dagen aan het leven, maar leven aan de dagen toevoegen. Ik weet niet precies hoe het in andere ziekenhuizen is, maar ik heb de indruk dat veel artsen wel degelijk, meer dan voorheen, de dialoog over “doorbehandelen of stoppen” met hun patiënten aangaan.’

In de politieke praktijk

Waardigheid in broosheid

De solidariteit tussen mensen is bij uitstek terug te zien in het zorgen voor elkaar: het samenleven vindt zijn grond in de zorg voor en met elkaar. Het leven begint met zorgen en eindigt daarmee. Een pasgeborene wordt als kwetsbaar, afhankelijk wezen door ouders,

familie of verzorgers verzorgd. En vroeg of laat krijgt iedereen met gebreken in de gezondheid te maken. Door ziekte, door ongevallen, door ouderdom. Die gebrokenheid in het leven lijkt soms haaks te staan op de waardigheid die we mensen toekennen. Het is daarom van belang dat de zorg rekening houdt met die waardigheid van eenieder. De menselijke waardigheid hangt niet af van de toestand waarin iemand verkeert. Wie zorg nodig heeft, is in Nederland niet slecht af.

Door een fijnzinnig zorgstelsel heeft eenieder in principe de toegang tot goede zorg. Het is van belang die toegankelijkheid te behouden: iedereen heeft recht op goede en waardige zorg. Maar echte zorg is niet alleen een taak van de overheid. Christendemocratische bestuurders juichen het toe en stimuleren dat mensen zelf zich inzetten voor hulp en zorg aan naasten. Mantelzorg is een mooi voorbeeld. De politiek dient het mogelijk te maken dat mensen zelf zorgen en daarvoor ook de ruimte en tijd krijgen.

In een bureaucratisch, geprotocolleerd zorgsysteem is het een uitdaging dicht bij de behoefte van de zorgvrager te blijven. Door al te veel nadruk op efficiëntie kan zorg zomaar als een product worden gezien, terwijl zorg vanuit christendemocratisch perspectief altijd in de eerste plaats een betekenisvolle relatie is. Samen leven betekent ook samen zorgen. Nabijheid en vertrouwen zijn belangrijke waarden. Voor christendemocraten is het systeem dienend aan de praktijk en niet omgekeerd. Christendemocraten vallen terug op waarden in plaats van regels. Van 'zorgen voor' naar 'zorgen dat'.

Medische zorg bestaat uit twee onderdelen: genezen en zorgen. Het is gemakkelijk om meer op het eerste gericht te zijn. Iedereen ziet het liefst dat zo veel mogelijk mensen genezen van hun ziekte. De realiteit is dat het leven eindig is en dat ieder mens op een punt komt waarbij de vraag naar genezing niet meer speelt. Dan is dat andere element van zorg extra van belang: zorg als werkwoord, zorgen. De politiek mag zich nooit laten verleiden tot het investeren in slechts de curatieve, genezende kant van de zorg.

In het verlenen van zorg staat de vraag naar de waardigheid van de mens centraal. Daar hoort ook een sterk vertrouwen in en het

serieus nemen van de zorgverlener als professional bij. Voor bestuurders betekent dit soms het loslaten van protocollen en verantwoordingssystemen. In het zorgen voor elkaar zien we namelijk wie we als mensen zijn: betrokken wezens met hart voor de ander.

Inspiratie uit de traditie

Erik Borgman (1957)

Zorg als het hart van de samenleving

Van een zogenoemd ‘werk van barmhartigheid’ is ‘de zieken verzorgen’ tot een omvangrijke sector geworden, constateert theoloog Erik Borgman. Tegenwoordig is de professionele zorg de norm van wat we ‘de zorg’ noemen. ‘Dit heeft ertoe geleid dat een elementaire waarheid vrijwel buiten beeld is geraakt. Zorg is niet in de eerste plaats een specifieke activiteit van mensen die zich erin hebben gespecialiseerd, zorg is het hart van de samenleving, juist ook de zorg voor mensen die – zoals wij dat in het dagelijks spraakgebruik zeggen – “iets mankeren”. Als je er oog voor hebt, zie je het overal gebeuren: iemand die op krukken loopt, al dan niet met een been in het gips, wordt de trein in of uit geholpen en zijn of haar tas wordt nagedragen. Buren doen boodschappen voor wie dat zelf niet kunnen.’

Zorg is kortom de grondslag van de samenleving. Wij mensen bestaan uit zorg, dat is altijd zo geweest en zal altijd zo blijven, zo stelt Borgman; we leven van zorg van anderen voor ons en van de zorg die wij anderen geven. En vanuit dat perspectief zouden we naar de inrichting van de zorg moeten kijken. ‘Midden in het slagveld dat het leven zo vaak is, is er op alle mogelijke manieren zorg. En onder bepaalde omstandigheden kan het goed zijn een deel van deze zorg aan professionals over te dragen.’

Dat betekent dat een einde moet worden gemaakt aan overmatige bureaucratische controle. De professionals en hun relatie met degenen die hun zorg nodig hebben, moeten opnieuw tot het hart

van het zorgsysteem worden gemaakt. ‘De noodzaak zorg te ontvangen en het professionele vermogen zorg te verlenen, moeten opnieuw bij elkaar gebracht worden om het mogelijk te maken samen de weg vooruit te vinden.’ En niet elke politieke discussie over de toekomst van zorg moet worden gereduceerd tot de vraag naar betaalbaarheid. ‘Wanneer mensen het gevoel hebben dat deze vraag onontkoombaar wordt, zijn wij klaarblijkelijk collectief vergeten dat het bij het respect voor de menselijke waardigheid hoort dat niemand zich hoeft af te vragen of hij of zij het leven nog wel waard is. Elk leven is intrinsiek waardevol en dient als zodanig te worden bejegend.’ Aan het licht moet komen waar het in de zorg echt om gaat: ‘menselijkheid, humaniteit’.

Bron: Erik Borgman, *Leven van wat komt. Een katholiek uitzicht op de samenleving*, 2017, hoofdstuk 6.

6

Leren

Uit de samenleving

Het potentieel van alle kinderen zien

Als Stichting IMC Weekendschool er niet was geweest, vlogen de kinderen in Amsterdam-Zuidoost misschien nog altijd van verveling tegen de muur. Nu zijn die kinderen – volwassen alumni inmiddels – geëngageerde, enthousiaste en nieuwsgierige burgers die hun passie volgen en zich inzetten voor de samenleving.

Heleen Terwijn herinnert zich nog goed hoe de situatie ruim twintig jaar geleden in de Bijlmer was. Een onveilige wijk. Ouders hielden hun kinderen in de weekenden thuis. De gemeente maakte zich zorgen om het klimaat in deze eerste grote Nederlandse immigrantenwijk. De helft van de beroepsbevolking was werkeloos en de criminaliteit spoelde over de galerijen. Politici waren bezorgd dat het een getto zou worden.

Als onderzoeker van de Universiteit van Amsterdam deed Terwijn, op verzoek van en met financiële ondersteuning van de gemeente, meerjarig onderzoek naar de schoolmotivatie en toekomstperspectieven van jongeren ter plaatse. Wat ze zag: kinderen van

om en nabij de tien jaar uit wie de jeugdige nieuwsgierigheid langzaam wegsijpelde. Desinteresse. Somberheid. Wat had school voor zin? Een kwart van de zeshonderd door haar onderzochte kinderen scoorde kritisch op depressiviteit. Ze schrok ervan. Want juist in deze leeftijdsfase zijn kinderen buitengewoon gemotiveerd, wist ze als psycholoog en psychotherapeut. Ze hebben een *love affair with the world*: ze kunnen veel, zijn vrolijk en onbezorgd, willen de wereld ontdekken – en de puberteit is nog ver weg.

Uitzichtloosheid

Terug op de faculteit zei een collega: tja, het is niks in zo'n buurt en het zal nooit wat worden. Een ander adviseerde: joh, Heleen, zet een antidepressieprogramma op. Toen werd ze kwaad. Het ligt niet aan de kinderen, wist ze, maar aan de uitzichtloze omgeving waarin ze opgroeien.

Terwijn zat ermee in haar maag en voelde een drang iets aan de situatie van deze kinderen te doen. Een ingrijpende interventie moest het zijn. Niet een alarmerende publicatie in een krant of het zoveelste rapport over hoe slecht het in de wijk gaat en hoe verklaarbaar dat allemaal is. Deze kinderen hadden veel meer nodig: een plek waar ze zich konden optrekken, waar hun toekomst serieus genomen werd, waar ze iets zouden vinden wat bij hen paste, waar mensen met passie voor hun vak zouden laten zien wat er in de samenleving allemaal mogelijk was.

Terwijn kwam in contact met oprichter en directeur Rob Defares van International Marketmakers Combination (IMC). Ze hadden een klik: beiden wilden ze graag een bijdrage leveren aan de samenleving. Zij met nog een gezonde portie woede over het onrecht én een fikse dosis relevante kennis (sociologisch, psychologisch, psychotherapeutisch), hij met zijn expertise en financiële middelen. Een jaar van intensieve gesprekken volgde. Terwijn kreeg 100 procent inhoudelijke vrijheid plus financiële speelruimte.

In 1998 stond de onderwijsfilosofie van Stichting IMC Weekendschool in de steigers: een programma van drie jaar lang elke zondag aanvullend, motivatiegericht onderwijs voor jongeren van tien tot

veertien jaar, afkomstig uit de Bijlmer. Terwijn had het curriculum ontwikkeld, inspirerende gastdocenten uitgenodigd en een locatie gevonden. In het AMC in Amsterdam-Zuidoost ging ze op een zondag in januari van start met een groep van dertig kinderen.

Defares had aanvankelijk nog wel z'n vraagtekens. Zouden die kinderen nou echt ook op zondag nog naar school willen? Maar Terwijn hoorde nog alle stemmetjes van de kinderen die ze had geïnterviewd en ze was vastberaden. Ze zouden voor de weekendschool in de rij staan, dat wist ze zeker.

De stand van zaken in 2020: wekelijks 3000 kinderen op 55 locaties, 3200 alumni, 6000 gastdocenten, vier programma's (IMC Weekendschool, IMC Basis, IMC on Tour en IMC Alumni). 'We wilden het niet voor Amsterdam houden,' licht Terwijn toe. 'Sterker nog: ik geloofde toen al dat dit onderwijs voor álle kinderen interessant zou zijn. Om die reden zijn we in 2015 begonnen met IMC Basis, waarin we cruciale elementen van de weekendschool integreren in het reguliere basisonderwijs. Daar zijn inmiddels al 35 samenwerkingen door het hele land uit ontstaan.'

Het is Terwijns ambitie om IMC Basis in de toekomst steeds verder te verspreiden. Ze wil niet eindeloos een systeem naast het reguliere systeem optuigen. 'Natuurlijk moeten kinderen leren rekenen en schrijven. Maar wij voegen daar context aan toe; we laten zien wat je kunt met die vaardigheden, waar het toe kan leiden als je ergens goed in bent of je best voor doet. Een kind dat bij z'n sommen meestal rode streepjes ziet, blijkt tijdens een les van ons een vurig en intelligent debater. Vaak staan docenten ervan te kijken welke onvermoede talenten ze bij hun leerlingen ontdekken.'

Wat Terwijn betreft wordt IMC Weekendschool door de voortgaande 'verweekendscholing' van het regulier onderwijs op termijn overbodig. De tekenen zijn gunstig. Kinderen zelf zijn net zo enthousiast als op de weekendscholen. Gastdocenten: idem. Ze doen het pro bono, sommigen al jaren. Scholen en leerkrachten: ze vinden het geweldig. Want leerlingen begrijpen de dag na het bezoek van de meteoroloog opeens waarom ze worteltrekken en staartdelingen maken.

Locaties, veelal ruimtes in academische ziekenhuizen, krijgt de stichting om niet. Het bedrijfsleven en de fondsenwereld brengen elk jaar 5 miljoen euro bij elkaar om de vier programma's draaiend te houden. Overheden en scholen betalen mee aan IMC Basis.

Levensbepalend

Vanwaar al dat enthousiasme? Terwijn heeft wel een verklaring. 'Veel alumni vertellen ons dat de weekendschool voor hen levensbepalend is geweest. Ze zouden niet zijn waar ze nu zijn, zeggen ze zelf. In doorlopend onderzoek meten wij zaken als toekomstperspectieven, zelfvertrouwen, verbondenheid met de samenleving en motivatie. Op al die punten scoren onze leerlingen hoger dan leeftijdgenoten die niet op de weekendschool hebben gezeten. Mooie bijvangst is dat weekendschoolkinderen bovengemiddeld bereid zijn iets terug te geven aan de samenleving. Ze zijn dankbaar voor de kansen die ze hier hebben gekregen, voor alle mensen die drie jaar lang voor hen klaar hebben gestaan. Die dankbaarheid vertaalt zich onder andere in een grote bereidheid vrijwilligerswerk te doen.'

Kortom, de levens van weekendschoolkinderen nemen een radicaal andere afslag. Ze groeien niet op als neerslachtige, hangerige, verveelde meiden en jongens zonder toekomstverwachting maar als leergierige, gemotiveerde en sociale kinderen met perspectief. Een belangrijke bijdrage aan die wending leveren de gastdocenten. Het zijn allemaal mensen uit de praktijk – van filosoof tot astronoom en van rechter tot kunstenaar – die komen vertellen waar het nou om draait in hun vak. Het eerste en belangrijkste dat hierdoor gebeurt, zegt Terwijn, is dat de kinderen bezieling meemaken. 'Ze ontdekken dat er interessante werelden zijn, waarin zij ook mee mogen doen. De gastdocenten nemen de kinderen mee in hun wereld, en de kinderen mogen hun álles vragen. Het gaat ons er niet om de leerlingen een bepaalde richting op te duwen, maar dat ze gaan ontdekken waar ze goed in zijn en wat bij hen past. Dat is uiteindelijk veel belangrijker dan een hogeschooldiploma.'

En wat levert Stichting IMC Weekendschool de samenleving in

bredere zin op? Aan een gokje durft Terwijn zich wel te wagen. ‘Wat denk je: gaan gemotiveerde kinderen die lekker in hun vel zitten en bezig zijn met hun interesses de samenleving geld kosten of geld opleveren? Het kan niet anders dan dat dit zich uitbetaalt, in besparingen aan ziektekosten en uitkeringen, en in opbrengsten aan fantastische bijdragen aan de maatschappij. Ik hang daar geen bedragen aan, maar je kunt het op je vingers natellen. Belangrijker vind ik wat eraan voorafgaat: dat we het potentieel van alle kinderen zien.’

In de politieke praktijk

Vorming voor het leven

Een van de belangrijkste aspecten van het samenleven is de groei en bloei van mensen. Mensen moeten en mogen tot hun recht, tot ontplooiing komen. De samenleving is daarmee een bontgekleurd gezelschap. In het collectieve samenleven is er plaats en ruimte voor ieder individu. Dat idee brengen we bij aan onze kinderen, als toekomstige burgers. Onderwijs is daarom ook meer dan het aanleren van vaardigheden en competenties. Leren gaat allereerst over het vormen van mensen, zodat de mooie eigenschappen van mensen alle ruimte krijgen en de ideeën die samenhangen met de klassieke deugden kunnen worden aangeleerd. Opvoeding en onderwijs zijn erop gericht om kinderen voor te bereiden op hun plaats in de samenleving als mondige, zelfbewuste, zorgzame en sociale burgers.

Onderwijs is er voor iedereen. Door het onderwijssysteem in Nederland, waar toch soms helaas nog mensen buiten vallen, is er praktisch voor elk kind kans op een toekomst waarin het zelf regie voor het leven kan nemen. Van belang is dat er oog is voor de ontwikkeling van ieder kind als persoon, zodat het later een volwaardige plek in de diversiteit van het samenleven in kan nemen. Vaak dreigt de aandacht voor de uniciteit van het kind nog onder te sneeuwen in een te uniforme benadering van het onderwijs. Voor

de christendemocratie is onderwijs maatwerk, omdat niemand gelijk is, maar wel gelijke kansen verdient. Onderwijs is talentbevordering, en geen concurrentiestrijd. Daarmee is er plaats voor ieder kind, voor iedere jongere.

Leren en vormen zijn verbonden met de samenleving als geheel en kunnen daarom ook niet losstaan van allerlei tradities en cultuur in de samenleving. Er zou daarom, lokaal en landelijk, aandacht moeten zijn voor verbindingen tussen onderwijs en culturele en maatschappelijke instellingen. Goed onderwijs leert kinderen en studenten dat de samenleving een divers geheel is, met een rijke traditie en geschiedenis. Het bewustzijn van je plek in de samenleving en de geschiedenis maakt uiteindelijk van kinderen zelfbewuste burgers.

Een gezonde samenleving is een lerende samenleving, met een cultuur waarin een 'leven lang ontwikkelen' centraal staat, zodat mensen in staat gesteld worden zich aan te passen aan veranderingen in de maatschappij en een vorm van bestaanszekerheid te behouden. Dat betekent dat de vorming van mensen niet stopt na het afronden van een opleiding of het ontvangen van een diploma. En het betekent ook dat het in de samenleving niet zozeer gaat om diplomawijsheid, maar om ervaringswijsheid of praktische wijsheid.

Het onderwijs houdt rekening met de enorme diversiteit in Nederland. Ieder mens mag er zijn zoals zij of hij is, met alles wat hem of haar eigen is en met alle gebreken die ons eigen zijn. Daarom is de christendemocratie pleitbezorger van een divers onderwijsaanbod, dat een afspiegeling van de samenleving is. Daar hoort ook het bijzonder onderwijs bij, naast het openbaar onderwijs. Ouders moeten kunnen kiezen om hun kind op te voeden in een bepaalde traditie die verbonden is met hun levensbeschouwelijke identiteit. Het onderwijs moet zich op zijn beurt verhouden tot de Nederlandse Grondwet en de democratische rechtsstaat. Identiteitsgebonden onderwijs mag nooit in strijd zijn met de waarden van onze rechtsstaat. Het is de verantwoordelijkheid van de overheid om daarop toe te zien en in te grijpen waar nodig.

Inspiratie uit de traditie

Hannah Arendt (1906-1975)

Leren als oefening in goed samenleven

Onderwijs is volgens de joods-Amerikaanse filosoof Hannah Arendt om twee redenen onmisbaar. Allereerst heeft onderwijs te maken met het overdragen van de erfenis, met alle inzichten uit het verleden. Met deze erfenis krijgen we instrumenten aangereikt om in de wereld zoals deze door voorgaande generaties geschapen is, te bewegen en deze wereld te begrijpen. ‘Conservatisme, in de zin van conserveren, lijkt mij in het wezen van de opvoedingsactiviteit zelf te liggen. Ligt haar opgave er niet altijd in iets te koesteren en te beschermen? – het kind tegen de wereld, de wereld tegen het kind, het nieuwe tegen het oude, het oude tegen het nieuwe?’

In de tweede plaats heeft het onderwijs een concreet vormende taak gericht op de groei en bloei van het kind, zodat hij of zij daadwerkelijk iets mag bijdragen aan de samenleving waar we samen deel van uitmaken. Onderwijs beantwoordt zo aan het verlangen samen deel uit te maken van een gemeenschappelijke wereld. ‘De kwalificatie van de leraar bestaat erin dat hij de wereld kent en anderen daarover kan onderrichten, maar zijn gezag berust op het feit dat hij verantwoordelijkheid voor die wereld opneemt. Het is alsof hij tegenover het kind alle volwassen bewoners van de wereld vertegenwoordigt; hij legt de dingen uit en zegt tot het kind: dit is onze wereld.

In de opvoeding wordt beslist of wij genoeg van de wereld houden om er verantwoordelijkheid voor te nemen en haar meteen ook te redden van de ondergang die, zonder die vernieuwing, zonder de komst van de nieuwen en de jongeren, onvermijdelijk zou zijn. In de opvoeding beslissen wij ook of we onze kinderen genoeg liefhebben om hen niet uit onze wereld te verbannen en hen aan henzelf over te laten, noch hun de kans te ontnemen om iets nieuws – iets dat niet door ons te voorzien valt – te ondernemen, maar hen inte-

gendeel nu al voor te bereiden op hun opgave: het vernieuwen van een gemeenschappelijke wereld.'

Zo bezien is het voor onderwijzers en opvoeders 'de opgave om te bemiddelen tussen het verleden en de toekomst'. In het onderwijs staat de vorming van het kind, de jeugd centraal, en leren we hun verantwoordelijkheid te nemen voor het conserveren en vernieuwen van onze gemeenschappelijke wereld. Leren en opvoeden horen dan ook bij elkaar. 'Men kan niet opvoeden zonder tezelfdertijd te onderwijzen; een opvoeding zonder leren is leeg en degenereert makkelijk tot moreel-emotionele retoriek. Maar men kan wel gemakkelijk onderwijzen zonder op te voeden, en men kan ook gemakkelijk tot het einde zijner dagen leren, zonder daarom opgevoed te worden.'

Bron: Hannah Arendt, 'De crisis van de opvoeding', in: Hannah Arendt, *Tussen verleden en toekomst. Vier oefeningen in politiek denken*, 1994. Oorspronkelijk verschenen als *Between Past and Future. Eight Exercises in Political Thought*, 1961 en 1968.

7

Verduurzamen

Uit de samenleving

Het tij keren

Voor onze portemonnee lijkt het allemaal heel prettig, maar dat voedsel zo goedkoop is, betekent dat elders in de keten iemand pijn lijdt. Boer en filosoof Jan Huijgen werkt daarom aan een architectonische herziening van onze voedselcultuur, waarin ook omgeving, landbouw en gezondheid een belangwekkende rol spelen.

Nooit meer honger. Voor politicus Sicco Mansholt, een van de grondleggers van de Europese Unie en een belangrijk brein achter het Europese landbouwbeleid na de Tweede Wereldoorlog, waren het heilige woorden. Als minister van Voedselvoorziening was het zijn opdracht ervoor te zorgen dat Nederland te eten had. Aldus gaf hij een fikse slinger aan onze technologische, wetenschappelijke en economische systemen, waarop de boel begon te draaien. Landschappen werden heringericht, logistieke systemen efficiënter gemaakt.

Omslag

Maar het ontspoorde. De boer raakte gaandeweg verder uit het zicht van de burger, verloor ondertussen de zeggenschap over de prijs van zijn eigen producten en werd door markt en overheid steeds verder de verkeerde richting in geduwd. Hij moest groeien, nog meer koeien nemen, nog meer bestrijdingsmiddelen gebruiken, slimmer en efficiënter werken, meer produceren, nog meer produceren.

Het bleef allemaal niet zonder gevolgen. De biodiversiteit op het boerenerf nam in rap tempo af, het bodemleven degradeerde, het loon van de boer holde achteruit en de algehele waardering voor het voedselsysteem zakte binnen een paar decennia als een pudding in elkaar.

Voor consumenten was het helemaal halleluja. Voor een habbekrats trokken ze hun kroppen sla en lappen vlees uit krat en schap. Van je holadijee twee halen één betalen. Maar dat er ergens in de voedselketen een prijs voor de gekte werd betaald, daar dachten ze niet over na. Konden ze misschien ook niet over nadenken, want wisten zij veel waar al die prachtige spullen vandaan kwamen.

Onze voedselsector van de jaren midveertig tot nu toe in een notendop. Mansholt zag de ontsporing met eigen ogen. Het greep hem aan. Hij zeeg echter niet bij de pakken neer, maar kwam op zijn moderniserende schreden terug. Het milieurapport van de Club van Rome gaf hem het laatste zetje naar een grondige omslag. Voor mensen met hetzelfde lef als deze Groninger boerenzoon werd later de Europese Mansholtprijs in het leven geroepen.

Een van de winnaars van deze prestigieuze prijs was boer en filosoof Jan Huijgen. Hij komt net terug uit het weiland, waar een koe heeft gekalfd. De baarmoeder van het beest was mee naar buiten gekomen; er komt zo meteen een veearts. Nadat hij z'n klompen uitgeschopt heeft, neemt hij plaats in zijn werkkamer op de Eemlandhoeve in Bunschoten. Langs de wanden staan boekenkasten, gevuld met literatuur, poëzie, biografieën, werken van Hammar-skjöld, Halík, Bulgakov, Taylor, Piketty.

Voor de kasten liggen stapels papier, dossiers, ideeën, schetsen, plannen, vergezichten.

‘Weet je wat het met ons voedselsysteem is,’ zegt hij, ‘er moet iemand met lef opstaan die zegt: we gaan het tij keren, de basisproposities grondig herzien.’ Hij veert op van z’n stoel en trekt ergens uit een hoek een map tevoorschijn. In de map zit een van zijn vele plannen. Met stevig aangezette potloodstrepen bevat het een routekaart naar een nieuwe werkelijkheid voor voedsel, omgeving, landbouw en gezondheid. Het is heel belangrijk die vier begrippen bij elkaar te houden, zegt hij. ‘Ze zijn nauw met elkaar verweven. Voedsel is, zonder omgeving, landbouw en gezondheid, niet meer dan een vage abstractie.’

Hij noemt een voorbeeld. Niet alleen de boer is slachtoffer van onze huidige omgang met voedsel, zegt hij, ook de bodem, de biodiversiteit en als we niet uitkijken onze eigen body moeten eraan geloven. Het hangt allemaal met elkaar samen. ‘Het microbioom in ons maag-darmstelsel is een weerspiegeling van de microbiologie van bodem en omgeving en de voedselproducten die zij produceren. Miljoenen beestjes zitten er iedere dag te kijken wat ze op hun bordje krijgen. Het is een heel precair evenwicht; is de voeding in de bodem matig, dan is wat in die bodem groeit ook niet best, en dat merken die beestjes. Als wij over een langere periode te weinig voedingsstoffen binnenkrijgen, kan dat op allerlei gebieden negatieve effecten hebben: immunologisch, neurologisch, conditietechnisch. Wij zijn gemaakt uit het bovenste laagje aarde, we zijn humus met een velletje eromheen. Het is verstandig als we die verbinding met onze herkomst, met wie wij zijn, weer nadrukkelijker zoeken. Dat begint bij een verstandige omgang met de bodem waarin onze gewassen groeien.’

Burger aan de knoppen

In zijn routekaart naar een nieuwe voedselcultuur gaat het in de kern om drie dingen, zegt Huijgen: de herwaardering van voedsel, een hernieuwde verbinding tussen boer en burger en een nieuw ontwerp voor regionaliteit. ‘Nog geen 5 procent van ons voedsel komt uit de eigen regio. Aardappels halen we uit Israël, groenten uit Spanje... Terwijl we zelf zoveel te bieden hebben! We moeten er

naartoe dat we 20 tot 30 procent uit ons eigen gebied betrekken. En het kan met gemak, hoor. Als ik mijn eigen regio bekijk: aardappels, groente en fruit worden geleverd door de Flevopolder. Boter, kaas en eieren komen uit Eemland en de Gelderse Vallei. Spakenburg zorgt voor brood en vis. Et voilà, daar hebben we ons basispakket. Dit soort systemen kun je voor heel Nederland uitdenken.’

Jan Huijgen zou Jan Huijgen niet zijn als hij niet ook een paar stappen verder had gedacht. Want hoe steekt bijvoorbeeld het logistieke verhaal in elkaar? De drukbezette mens zal voor zijn komkommertjes en tarwebrood toch stad en land niet af gaan fietsen. Nee, natuurlijk niet, zegt hij. Elke stad of regio heeft een voedselhub nodig, waar uit elke buurt een bewoner komt die het pakket voor zijn eigen wijk ophaalt en het daar distribueert.

Het is allemaal een sterk vereenvoudigde versie van een plan dat door Huijgen veel gedetailleerder doordacht is. Met zijn pleidooi, door hemzelf Taskforce Sociale Innovatie VOLG (voedsel, omgeving, landbouw, gezondheid) gedoopt, leurde hij bij zo’n beetje alle gremia en hiërarchische aardlagen van bedrijfsleven, overheid en lobbybeweging. Zoals hij dat altijd doet. Want als Huijgen ergens in gelooft, gaat hij met zijn vergezicht de boer op. Naar Den Haag, Brussel, de provincie, de lokale overheid.

Van de bestuurders heeft hij een financiële bijdrage nodig. Tien miljoen euro wil Huijgen ophalen bij burgers en boeren, tien miljoen moet uit de regio’s komen en tien miljoen dient de minister van Landbouw bij te leggen. Met in totaal dertig miljoen kan er volgens hem ‘een robuust programma’ worden ontwikkeld. Dat programma moet vervolgens viermaal worden gedraaid, zodat het geperfectioneerd kan worden. En dan: doorpakken maar.

In zijn eigen proeftuin, de Eemlandhoeve in Bunschoten, organiseert Huijgen al in het klein wat hij graag veel groter ziet gebeuren. Hij geeft burgers ‘drie knoppen’, zegt hij. ‘Knop één is: ik doe mee. Mensen komen bijvoorbeeld bij mij fruit plukken of groente oogsten. Knop twee is: ik bestel. Op die manier houden we (boer en burger) de keten kort. Knop drie is: ik participeer. Burgers stoppen geld in mijn voedselboerderij. Ik heb nu zo’n anderhalve ton van in

totaal ongeveer tachtig burgers die mede-eigenaar zijn van de Eemlandhoeve. Ze krijgen een rendement van 5 procent, dat in natura wordt uitbetaald. Niet iedereen eist het rendement op; sommigen drukken er hun ecologische waardering mee uit. Ze zeggen: jij zorgt voor de bloemetjes en de bijtjes, dit is mijn bijdrage.’

Huijgens vergezicht is niet een louter agrarische aangelegenheid. Overheid, markt en sociaal domein: ze worden er allemaal bij betrokken. ‘Het gaat mij om het ontwerpen van een integrale architectuur, waarin burgers hun verantwoordelijkheid nemen, bijvoorbeeld door zelf verbinding met de boer te zoeken, zich te verdiepen in de herkomst van voedsel, en lokaal of regionaal voor eerlijke prijzen te kopen. En de overheid moet de juiste kaders scheppen, zodat boeren zo’n 20 tot 30 procent van hun producten in de regio kunnen afzetten.’

In de politieke praktijk

Het klimaatvraagstuk als sociale kwestie

De aarde als ons gemeenschappelijke huis vraagt om goed onderhoud en verantwoord beheer. Dat besef wordt uitgedrukt in het christendemocratische beginsel ‘rentmeesterschap’. Het is echter met geen mogelijkheid te ontkennen: we vragen veel te veel van de aarde. Door de aarde uit te buiten krijgen we te maken met problemen in onze leefomgeving. En wanneer we onze leefstijl niet aanpassen, schuiven we de problemen door naar onze kinderen en kleinkinderen. Daarmee is het klimaatprobleem een urgente sociale kwestie in de eigenlijke zin van het woord: een kwestie waarmee het verantwoorde, eerlijke samenleven op het spel staat. Het confronteert ons met de vraag: wat is duurzaam samenleven met het oog op de generaties na ons? Wat is verantwoorde welvaart?

De sleutels voor de oplossing van het klimaatvraagstuk liggen bij de overheid, de wetenschap en het bedrijfsleven, maar de noodzakelijke transitie is onmogelijk als burgers niet meedoen. Duur-

zaamheid begint thuis, in de eigen leefomgeving. Echt 'duurzaam' betekent immers: vervlochten met de menselijke leefomgeving, inspeland op haar mogelijkheden en rekening houdend met haar beperkingen. Rentmeester zijn is een opdracht. Dit kan heel klein beginnen, van initiatieven om zwerfafval op te ruimen tot een co-operatie van inwoners om duurzame energie op te wekken.

Het klimaatvraagstuk is zo groot dat het het individuele leven overstijgt. Het bedrijfsleven heeft een belangrijke taak om de verduurzaming te bevorderen. De overheid dient in eerste instantie voorwaarden en mogelijkheden te scheppen waardoor een duurzame bedrijfsvoering mogelijk wordt. Als de markt het dan laat afweten, kan de overheid in tweede instantie vanuit het principe van 'de vervuiler betaalt' sturen via prijsprikkels, met subsidies of heffingen. Naarmate een nieuw, schoon product zich heeft bewezen en gemakkelijker ter beschikking komt, doet de overheid er in derde instantie goed aan om te werken met normen en regels. Prijsprikkels zijn dan niet meer nodig.

Veel inwoners en bedrijven beseffen dat we moeten verduurzamen, het is de verandering die zorgen baart. De vraag naar wat ons precies te wachten staat, kan zomaar opspelen. Die zorgen nemen christendemocraten serieus, om van daaruit een perspectief te schetsen naar een duurzame toekomst.

Rentmeesterschap is ook de verandering op het juiste moment plaats laten vinden: niet alles kan snel en niet alles kan tegelijk. Een christendemocratisch politicus brengt rust, creëert draagvlak en stabiliteit. Niet alles in één keer willen veranderen, met het risico van kortetermijnproblemen of vermindering van draagvlak, maar realistisch kijken naar de lange termijn. Daarbij moet er sprake zijn van voldoende draagvlak en een gelijk speelveld voor inwoners en bedrijven. Goed rentmeesterschap betekent ook dat economische belangen mee worden gewogen, waarbij de balans tussen ecologie en economie moet worden gevonden.

Inspiratie uit de traditie

Paus Franciscus (1936)

Gevraagd: 'ecologisch burgerschap'

De mens heeft de opdracht een rentmeester voor de aarde te zijn, betoogt paus Franciscus. De mens is zich steeds meer als centrum van het universum gaan verstaan in plaats van als deel van een groter geheel. Het heeft geleid tot de gedachte dat de mens een absoluut heerser is over de aarde en haar schepselen en de natuur naar believen mag exploiteren. Ten onrechte. We hebben de aarde tijdelijk in bruikleen. 'Wij zijn God niet. De aarde gaat aan ons vooraf en is ons geschonken.'

De Bijbel herinnert ons eraan de tuin van de wereld 'te bebouwen en te bewaken' (Genesis 2:15). 'Terwijl "bebouwen" betekent een terrein ploegen en bewerken, wil "bewaken" zeggen beschermen, verzorgen, behoeden, bewaren, toezicht houden. Dat houdt een relatie in van verantwoordelijke wederkerigheid tussen mens en natuur. Iedere gemeenschap kan uit de aarde nemen wat zij nodig heeft voor eigen overleven, maar zij heeft ook de plicht haar te beschermen en de continuïteit van haar vruchtbaarheid voor de toekomstige generaties te waarborgen.'

We zullen ecologische vraagstukken als maatschappelijke vraagstukken moeten zien. De gerechtigheid 'moet integreren in de discussies over het milieu, om zowel naar de kreet van de aarde als naar de kreet van de armen te luisteren'. Politieke beleidsprogramma's zijn niet voldoende. De politiek en de verschillende maatschappelijke organisaties komt het toe zich in te spannen voor de ontwikkeling van 'ecologisch burgerschap' en 'ecologische deugden' en de vorming van het geweten. 'Het is zeer nobel de taak op zich te nemen om zorg te hebben voor de schepping in kleine dagelijkse handelingen en het is schitterend wanneer de opvoeding leidt tot een nieuwe levensstijl. Opvoeding tot verantwoordelijkheid voor het milieu kan gedrag stimuleren dat een directe en belangrij-

ke invloed heeft op de zorg voor het milieu, zoals het vermijden van het gebruik van plastic of papieren materiaal, het terugbrengen van het waterverbruik, het scheiden van afval, het alleen koken wat men redelijkerwijs ook zal eten, het zorgvuldig omgaan met de andere levende wezens, het gebruik van het openbaar vervoer of carpooling, het planten van bomen en zinloze verlichting uitdoen. Dit alles maakt deel uit van een edelmoedige en waardige creativiteit, die het beste van de mens laat zien. Iets hergebruiken in plaats van het weg te werpen kan een daad van liefde zijn die onze waardigheid tot uitdrukking brengt.’

We mogen de hoop niet laten varen, stelt paus Franciscus. ‘De urgente uitdaging om ons gemeenschappelijke huis te beschermen omvat de bezorgdheid om heel de mensenfamilie te verenigen in het zoeken naar een houdbare en integrale ontwikkeling, aangezien wij weten dat de dingen kunnen veranderen. De Schepper laat ons niet in de steek, Hij zet geen stap terug in zijn plan van liefde. Hij heeft er geen spijt van dat Hij ons heeft geschapen. De mensheid heeft nog het vermogen samen te werken om ons gemeenschappelijke huis te bouwen.’

Bron: Paus Franciscus, *Laudato Si’*. *Over de zorg voor het gemeenschappelijk huis*, 2015, paragrafen 13, 49, 67 en 211.

8

Wonen

Uit de samenleving

Eerst de mensen, dan de wensen, dan de stenen

Wie de derde levensfase zonder een gespekte spaarrekening betreedt, is min of meer aangewezen op het verzorgings- of verpleeghuis. Voor niet weinig senioren is dat een doemscenario. Peter Prak bedacht negen jaar geleden de Knarrenhof. Er staan nu 20.000 mensen op de wachtlijst.

Leo en Jan, twee mannen op leeftijd, zitten gehurkt op het pad. Terwijl de zon haar voorjaarsstralen deze ochtend overvloedig de gemeenschappelijke tuin in werpt, wieden zij het onkruid. Dik tevreden zijn ze over hun nieuwe plek op de Knarrenhof in Zwolle, vertellen ze. Gedurende de hele coronatijd hebben bewoners gewoon hun dagelijkse praatjes met elkaar, waren er zelfs nog een bluesband en een koor die in de hofuin optraden. Eigenlijk merken ze niet zoveel van het virus. In menig verpleeghuis is dat wel anders, weten ze.

Bedenker en oprichter Peter Prak van de Knarrenhof laat de tuin zien. Een prachtige en zeer gevarieerde verzameling bloeiende planten, hoog en laag, bloeiend en in de knop, heesters, een boompje,

een bankje. De tuin vormt het middelpunt van het hofje; alle huizen rondom kijken op het wuivend boeket uit. ‘Bewoners die het leuk vonden hebben zelf hun ideeën en wensen voor de tuin aangedragen,’ licht hij toe. ‘Een hovenier heeft dat vervolgens allemaal in elkaar gepuzzeld.’

Sociaal contract

De Knarrenhof is – nomen est omen – een hofje voor senioren. Maar niet zomaar een hofje. Daar waar reguliere projectontwikkelaars in vergelijkbare situaties uitsluitend óf koop- of sociale huurwoningen bouwen (want makkelijker en sneller), staan ze hier als hagelslag gestrooid door elkaar heen. Waar bewoners normaliter een koop- of huurcontract tekenen, zetten bewoners van de Knarrenhof ook een handtekening onder een sociaal contract. Waar in nieuwbouw veelal uniformiteit de maat slaat, is hier de ene gevel vijf meter breed en de andere elf; bijna geen plattegrond is hetzelfde.

Als projectontwikkelaar begeleidt Prak in zijn vorige leven de bouw van meer dan veertigduizend woningen. Echter, steeds vaker bekruipt hem het gevoel dat hij niet meer op de juiste plek zit; hij ervaart een groeiende onvrede over hoe de vastgoedsector werkt. Hij wil iets anders, waarbij hij de kennis die hij op vlakken als ruimtelijke ordening en gebiedsontwikkeling had opgedaan, maatschappelijk kan inzetten. Maar hoe precies, dat weet hij nog niet.

Uitgerekend in deze periode loopt hij Liedeke Reitsma tegen het lijf. Reitsma, die vroeger werkte als psychiatrisch verpleegkundige, werd jong weduwe. Ze stond er financieel en in de opvoeding van haar kinderen alleen voor, en bouwde geen vermogen op. Onder geen beding wilde ze een verpleeghuis in. Dan spring ik liever hier het Zwarte Water in, dacht ze. Maar wat ze wél wilde – een klein, betaalbaar huis met een tuintje erbij, een groene omgeving, een beetje aanspraak van burens – dat was er niet. Voor mensen als zij, ouderen met een kleine beurs, restte er gewoon geen andere optie dan dat verpleeghuis. ‘Waarom doet de gemeente Zwolle niks voor mensen als ik?’ vroeg ze Prak op een dag.

Die schuift bij haar aan de keukentafel, in haar flatje in de Zwolse Vinex-wijk Stadshagen, en hoort haar helemaal uit. Hoe zou haar ideale huis er dan wel niet uitzien? Hoe groot moet het zijn? In wat voor soort omgeving wil ze wonen? Over welke voorzieningen moet het huis beschikken? Aan deze keukentafel ontstaat de Knarrenhof. Prak voelt haarfijn aan: wat Liedeke wil, dat willen veel meer mensen.

Dat heeft hij heel goed aangevoeld. Zwolle telt nu twee Knarrenhoven – helemaal afgestemd op de behoeften van mensen in de derde levensfase –, waar samen 75 mensen wonen. Alle 75 zijn ze zeer in hun nopjes, weet Prak dankzij onderzoek dat hij liet uitvoeren. Ze geven hun woonkwaliteit gemiddeld een 8,6.

Wie langs het hofje fietst, ziet een verzameling huizen met terrasjes gegroepeerd rondom een gemeenschappelijke tuin. Wie er zelf woont, weet dat het veel meer is dan dat. Bij aanvang moeten bewoners bijvoorbeeld behalve een huur- of koopcontract ook een sociaal contract ondertekenen. Daarin zetten ze hun handtekening onder twee afspraken. Eén: Ik vraag hulp als ik dat nodig heb. Twee: Ik help anderen als zij dat nodig hebben. Bewoners vullen in wat ze tijdens hun werkzame leven hebben gedaan, waar hun kwaliteiten liggen, wat hun hobby's zijn, dat soort dingen.

Heel belangrijk, noemt Prak dat contract. 'Het zijn morele afspraken, ze zijn juridisch niet allemaal even hard afdwingbaar, maar de normen en waarden staan centraal. Ik noem het ook wel sociaal rentmeesterschap. Ze zorgen ervoor dat mensen een oogje in het zeil houden en op elkaar betrokken zijn. Als er in een van onze hofjes bijvoorbeeld een echtgenoot overlijdt, dan vormt zich voor de achterblijver een warm bad. Ik heb het al een paar keer zien gebeuren: bewoners doen boodschappen, nodigen uit voor een bakje koffie, koken en bieden een luisterend oor.'

De levensloopbestendige huizen in de Knarrenhof worden doelbewust tegen kostprijs, en dus vaak onder de marktwaarde, verkocht. Een van de wensen van Liedeke Reitsma cum suis was immers: maak iets betaalbaar. 'We boden de eerste woningen aan vanaf 190.000 euro, die op dat moment 230.000 euro waard waren.

Wij zien die korting als een vorm van subsidie; bij doorverkoop moeten bewoners die aan ons terugbetalen. Daarmee voorkomen we dat er alsnog hoge prijzen worden gerekend. Van het geld dat wij hieruit ontvangen, realiseren we nieuwe projecten. We hebben het allemaal vastgelegd in een meerwaardeclausule, zodat deze woningen ook in de toekomst bereikbaar blijven.'

Ten dienste van de mens

Helaas, constateert Prak, zijn er maar weinig gemeenten die daarin meegaan. 'Ze kiezen vaak liever voor nu minder in het handje, dan later meer in de gemeentelijke totaalexplotatie. Sommige afdelingen van lokale overheden lijken niet door te hebben welke cruciale rol zij kunnen spelen in betaalbaar wonen. Het grondbedrijf van overheden, maar ook marktpartijen, willen maar één ding: snel meer geld verdienen.' Er worden delicate prijskaartjes gehangen aan de vierkante meters bouwgrond. Immers: vastgoedontwikkelaars die huizen bouwen van minimale kwaliteit tegen maximale winst betalen ook meer voor de grond. De gemeente noemt dat dan marktconform.

Men opereert arrogant en heerszuchtig, zegt Prak. 'Er wordt niet gefaciliteerd maar gedicteerd, niet geluisterd maar bevolen. Ik wilde dat omdraaien: eerst de mensen, dan de wensen, en dan pas de stenen. De sector moet stoppen met parasiteren op de samenleving, maar weer ten dienste staan van de mens, waar hij zijn bestaansrecht aan ontleent.'

Als het specifieker gaat over de Knarrenhof, begrijpt hij niet zo goed waarom alle partijen voor het snelle geld gaan in plaats van de blik duurzaam op de toekomst te richten. De gemeenten besparen – dankzij het Knarrenhofconcept – 800 euro per woning per jaar op de Wmo, en verzekeraars besparen 3000 euro per zestigplusser per jaar op ziektekosten. Extrapoleert hij dit naar heel Nederland, dan levert het concept de overheid jaarlijks 2 tot 2,5 miljard euro besparing op in de zorgkosten.

Waarom omarmen ze het dan niet blijmoedig? Daar zijn veel redenen voor, zegt hij, maar het begint bij de hokjescultuur van de overheid. 'Voor elk miniprobleem is er een loket. Concepten als de

Knarrenhof overstijgen die afzonderlijke loketten. Daar zijn overheden totaal niet op ingericht.’

Ondanks de bergen frustratie en chronische tegenwerking die Prak moet incasseren, staat zijn concept, duizenden onbetaalde uren verder, volop in de schijnwerpers. Zodra mensen lucht krijgen van Praks initiatieven, schrijven ze hem vanuit het hele land aan; de eerste deelnemers uit Groningen en Leeuwarden en Rotterdam zijn inmiddels in Zwolle neergestreken. Het zijn *lucky bastards*, want er staan dik 20.000 mensen op de Knarrenhof-wachtlijst, verspreid over 327 Nederlandse gemeenten.

Aan die vraag kan Prak voorlopig niet voldoen, ook al rennen hij en z’n collega’s de benen onder het lijf vandaan. Op het ogenblik is hij bezig in tachtig gemeenten grondposities te bemachtigen. Er is ook al een derde hofje gerealiseerd (in Hardenberg, dertig bewoners), en in 2020 wordt nog zowel in Gouda als Zutphen met de bouw begonnen, in 2021 staan Zeewolde, Hasselt, Emmen en Oldenzaal op de rol. Maar met zicht op voorlopig 1400 woningen zal de lijst geïnteresseerden eerder groeien dan slinken.

In de politieke praktijk

Een dak boven het hoofd, een fundament onder het bestaan

We vragen elkaar ‘waar kom je vandaan?’ Het is de vraag naar waar iemand thuis. ‘Ubi bene, ibi patria,’ zei Cicero al. Waar het goede leven is, is mijn vaderland. Als mensen zijn we geworteld en leven we niet in een autonoom vacuüm. De stedeling en de dorpeling hebben allebei een thuis nodig en slapen minder goed in een vreemd bed. Een woning is het dak boven het hoofd en het fundament onder het bestaan, het is de plek die je ‘thuis’ kunt noemen. Een plek waar je als mens veilig bent. Een thuis is het veilige beginpunt om de relatie met anderen, met de buurt en met de buitenwereld aan te gaan. De buurt is zo gezien een miniuniversum waar het concrete samenleven van alledag plaatsvindt.

Mooie verhalen over wonen worden vervangen door verhalen van dakloosheid, niet kunnen verhuizen en geen woning kunnen kopen. Een slechte toegankelijkheid van de woningmarkt is in de eerste plaats geen technisch of economisch probleem, maar iets dat raakt aan de leefwereld van mensen, aan hun identiteit. De betrokkenheid van mensen op elkaar staat op het spel. Ieder mens heeft recht op een fatsoenlijk, passend en betaalbaar dak boven zijn of haar hoofd. De gemeenschap begint bij die veilige plek, het dak boven je hoofd, met anderen in je buurt.

Voor woningbouw is beleid nodig. Waar willen we bouwen, wanneer en hoeveel? Beleid maken lukt nooit alleen van achter de tekentafel. Woningcorporaties zijn vanouds onderdeel van het klassieke maatschappelijk middenveld, de civil society; ze fungeren als maatschappelijk weefsel tussen burgers en overheid met een eigen waarde en betekenis. Verhalen over woningnood bij jongeren, gescheiden partners die samen moeten blijven wonen of senioren die wel willen verhuizen, maar niet kunnen: voor een christendemocratisch politicus die denkt vanuit gespreide verantwoordelijkheid is het niet alleen zaak om beslissingen zoveel mogelijk door de civil society zelf te laten nemen, maar ook te vertrouwen op goede afwegingen. En als de rechtvaardigheid in het geding is, dan heeft de overheid een rol.

Vanuit de christendemocratische notie van rentmeesterschap is het denken vanuit de lange termijn essentieel: is de woningbouw duurzaam, wordt er zorgvuldig omgegaan met de ruimte die er is en zijn er genoeg waarborgen om speculatie tegen te gaan? Door middel van afspraken met woningbouwcorporaties en projectontwikkelaars kunnen overheden duurzaam beleid bevorderen.

Woningbouw is bij uitstek een onderwerp dat veel weerstand kan oproepen, juist omdat hij zo diep aan de identiteit van mensen raakt. De veilige plek staat op het spel. Daarom is het nodig om altijd in gesprek te blijven en de balans te blijven zoeken. Uitleggen waarom bepaald beleid nodig is en solidariteit vragen met woningzoekenden. Ook als dat verlies van uitzicht, akkerland of groen betekent. Politiek is meer dan het tellen van meningen, politiek gaat

om het wegen van belangen. Dit vraagt regelmatig een volhardende stijl en doorzettingskracht, maar altijd met respect en een luisterend oor.

Inspiratie uit de traditie

Rowan Williams (1950)
'Ergens in het bijzonder'

Een woning is meer dan een stapel stenen, het is de plek waar we ons 'thuis' voelen en waar onze identiteit tot uitdrukking komt, benadrukt Rowan Williams, de Britse emeritus aartsbisschop van Canterbury. De mentale wereld van de mens bestaat deels uit 'een reeks routes tussen vertrouwde punten'; we bewonen een kaart. 'Als we plannen willen maken voor duurzame gemeenschappen, dan moeten we een goede neus ontwikkelen voor wat het menselijk kapitaal uitput. Een belangrijke bedreiging van het menselijk kapitaal wordt gevormd door het gevoel te leven zonder oriëntatiepunten in tijd of ruimte. Een vriend vertelde me eens dat hij dacht dat de wachtruimtes op vliegvelden een ding waren dat ons erop voorbereidde om verscheept te worden naar de ruimte, omdat ze ontworpen waren om "ergens in het bijzonder" te zijn. Hoeveel is er in de afgelopen decennia eigenlijk gebouwd en ontwikkeld dat inderdaad de indruk lijkt te willen wekken dat we nergens in het bijzonder zijn?'

De belangrijkste uitdaging voor bestuurders bij het bouwen aan een duurzame gemeenschap is 'de geografie zo te doordenken dat je het gevoel hebt "ergens in het bijzonder" te zijn'. 'Goed functionerende gemeenschappen moeten een besef van plaats ontwikkelen. Dat betekent verscheidenheid ontwikkelen, een echt landschap, niet alleen een gebied vol "machines om in te leven".'

Het besef van een plaats wordt in de eerste plaats versterkt wanneer niet alleen nieuwe bouwstijlen, maar ook lokale bouwstijlen worden gebruikt. 'Daarmee erken je dat de huidige gemeenschap

zich hier bevindt vanwege het verleden, vanwege de levens en verhalen van anderen. Ze is niet in zichzelf opgesloten in een steriel en eeuwig heden. Dit is immers een van de dingen die mensen in het heden ertoe kan aanzetten iets achter te laten voor de toekomst, dat ze zich een toekomst voorstellen.’ Daarnaast zou moeten worden geïnvesteerd in een gedeelde publieke ruimte, met voorzieningen voor vrije tijd, onderwijs en kunst dichtbij. ‘Zo creëer je een stedelijk landschap dat naar zijn omgeving de boodschap communiceert dat mensen elkaar willen ontmoeten, samen willen uitrusten en samen willen leren, van kinds af aan.’ Tot slot is het van belang om bij de ontwikkeling van steden en dorpen rekening te houden met speciale ruimtes voor religieuze bijeenkomsten, voor de verwerking van trauma’s of voor vieringen. ‘Of het nu gaat om een persoonlijk of een collectief trauma, grote groepen mensen, meer dan het aantal dat volgens de cijfers regelmatig naar de kerk gaat, hebben dringend behoefte aan een plaats waar aan bepaalde gevoelens een stem kan worden gegeven.’ Daar ‘kan een mysterieuze maar uiterst belangrijke solidariteit worden versterkt’.

Bron: Rowan Williams, *Geloof in de publieke ruimte*, 2013, deel v. Oorspronkelijk verschenen als *Faith in the Public Square*, 2012.

9

Beschermen

Uit de samenleving

Beschermen door te zorgen

Het gaat getalsmatig niet om veel mensen, maar met elkaar zijn zogeheten ‘verwarde personen’ wel verantwoordelijk voor een groot en toenemend aantal delicten. Voor een belangrijk deel moet de samenleving zich deze trend aanrekenen, zegt Godfried van Gestel, en het is onze gedeelde verantwoordelijkheid het tij te keren, vindt hij.

Een groot gebouwde, sterke man. IQ: rond de 60. In zijn jeugd met allerlei therapieën en maatregelen geconfronteerd. Hij snapt ze niet. Gaat zich machteloos voelen. Wordt radeloos. Drugsdealers merken hem op. Hij wordt loopjongen. Werkt zich op. Gaat stelen, begint zelf te gebruiken, gedraagt zich steeds agressiever, wordt veelpleger. Op een dag wordt-ie opgepakt. Maatregel Inrichting Stelselmatige Daders, twee jaar gevangenis en verplichte zorg. Op een andere dag, twee jaar later, komt meneer weer vrij. En nu?

Deze man staat symbool voor een problematiek waar ons overge-reguleerde landje geen passende oplossing voor heeft, zegt Godfried van Gestel. Een justitiële maatregel lost het probleem niet op als er

geen goed vervolg aan wordt gegeven. Ook na detentie moet er vaak in een (semi)gedwongen setting zorg verleend worden, maar adequate zorg kan door patiënt geweigerd worden. Protocollen passen niet, maatwerk ontbreekt. Gevolg: recidive, individuele teloorgang, een berg kosten en nul komma nul vooruitgang voor wie dan ook.

Netwerksamenwerking

Van Gestel zat aan het begin van deze eeuw aan de tekentafel van de Zorg- en Veiligheidshuizen, waarvan er inmiddels ongeveer dertig zijn. Een Zorg- en Veiligheidshuis is, anders dan de naam doet vermoeden, geen instituut of gebouw, maar een netwerkorganisatie. Een- of tweemaal per week schuiven bevoegden van de lokale overheid, justitie en betrokken zorginstellingen aan een grote tafel. Preciezer: mensen van de politie, reclassering, ggz, psychiatrie, verslavingsproblematiek, maatschappelijke opvang en een specialist licht verstandelijke beperking.

Het zijn professionals die elkaar zonder die netwerksamenwerking ‘met goede privacyafspraken en vertrouwen in elkaar’ niet makkelijk zouden spreken. Maar nu dus wel. Ze nemen met elkaar actuele casuïstiek door. Verward persoon A. moet volgende week naar een andere instelling, hoe kunnen we dat het best begeleiden? Mevrouw B. komt over drie maanden vrij, hoe gaat haar resocialisatie eruitzien? Meneer C. zit er in zijn maatregel compleet doorheen, welke alternatieven zijn er voor hem? Er wordt afgestemd, er worden afspraken gemaakt en er worden resultaten gemonitord.

Deze samenwerking tussen lokale overheid, justitie en zorg is van onschatbare waarde, zegt Van Gestel. Te veel mensen, vindt hij, vallen op het ogenblik tussen wal en schip. Hij doelt daarbij, enigszins versimpeld en licht gechargeerd, op mensen met veelal een licht verstandelijke beperking die zelf met problemen (mentaal en fysiek) kampen en in de samenleving problemen veroorzaken. De politie weet er geen raad mee, de psychiater niet, de burgemeester niet.

In Tilburg, zo liet Van Gestel in 2016 uitzoeken, gaat het om 84 mensen. Dat is op een stad met 200.000 inwoners niet veel, zegt hij,

‘maar als je vervolgens berekent dat zij samen voor zo’n 2500 delicten per jaar zorgen, dan hebben we het wel ergens over’. Daar komt bij dat hun ‘zorgconsumptie’ op jaarbasis 56.000 euro per persoon bedraagt.

Zorg met drang en dwang

Wie de aantallen en bedragen extrapoleert naar de rest van de samenleving, komt zeer waarschijnlijk tot de conclusie dat er iets niet goed gaat. Tot die bevinding bracht uitvoerig onderzoek Van Gestel in ieder geval wel. De zorg aan deze mensen helpt geen mallemoer, zag hij, en doordat het aan samenwerking tussen zorg, gemeente en justitie ontbreekt, raken de mensen in een neerwaartse spiraal en lokale samenlevingen op den duur verder ontwricht. (Het aantal incidenten met verwarde mensen blijft toenemen, blijkt uit cijfers van de politie. In de eerste helft van 2020 kreeg de politie 47.632 meldingen waarbij verward gedrag een rol speelde. Dat is 8 procent meer dan een jaar eerder.)

Om die trend te doorbreken, bedacht hij, samen met anderen, de Zorg- en Veiligheidshuizen. Puur op basis van casuïstiek kon Van Gestel aantonen waar de dingen spaak liepen – en hoe ze beter konden. Veel mensen hebben baat bij zorg met drang en dwang, luidde een van zijn conclusies. ‘Niet om ze te straffen of hun vrijheid te belemmeren, maar om te zorgen dat er weer een vorm van welzijn in hun leven komt. Zelf willen ze vaak niks, kunnen ze ook niks; en dat hebben we, denk ik, zelf veroorzaakt. Enerzijds door talrijke bezuinigingen, anderzijds door een afnemende maatschappelijke tolerantie ten opzichte van mensen met afwijkend gedrag. Dat het aantal meldingen bij de politie stijgt, heeft daarmee denkkelijk te maken. Men ziet iemand op straat met een blik bier in de hand iets raars roepen en belt de politie. Vroeger noemden we zo iemand de dorpsgek. Hoe het ook zij, ik zie het als onze gedeelde verantwoordelijkheid deze mensen, en daarmee ook de samenleving in bredere zin, nu te helpen.’

Voor beleidsadviezen aan instituten en organen zijn de Zorg- en Veiligheidshuizen niet primair bedoeld, maar op basis van terugke-

rende casuïstiek wordt er wel geregeld een signaal afgegeven. ‘Er zitten best wel wat weeffouten in ons systeem,’ zegt Van Gestel. Denk aan zorginstellingen die *money-driven* opereren (en dus alleen mensen opnemen die geld en liefst niet te veel gedoe opleveren), overheden die te veel *penny wise, pound foolish* denken (‘als we iemand opsluiten, is hij tenminste weer even van de vloer’), een zorgsysteem dat de boel al dan niet doelbewust traineert (door bijvoorbeeld ruim de tijd te nemen voor indicaties en machtigingen die eigenlijk stante pede afgegeven moeten worden) en zorgverzekeraars die de kas liever gevuld houden (door bijvoorbeeld een ‘Wlz-klant’ liever ‘Wmo-klant’ te maken, want dan hoeven zij niet voor de kosten op te draaien).

Hoewel Van Gestel verwacht dat de ‘beleidssignalen’ vanuit de Zorg- en Veiligheidshuizen op termijn hun vruchten afwerpen, hoopt hij boven alles ‘dat het mensen binnen de samenwerking lukt om met elkaar over warme lijven te blijven praten met levensechte problemen. Dat we ervoor zorgen dat deze mensen op hun manier ook een beetje gelukkig kunnen zijn. En ik weet inmiddels waar ze gelukkig van worden: rust, rust, rust. En daarbij: een hond, een tuintje, dagbesteding.’

In de politieke praktijk

Orde, gerechtigheid en vrijheid

De samenleving die we als mensen met elkaar vormgeven is nooit af. Het is geen rustig bezit maar ‘werk in uitvoering’. Mensen zijn kwetsbare en beperkte wezens, die fouten maken. Op sommige momenten leidt dat tot ondermijning van de rechtsstaat, misdrijven en schade aan anderen. Kortom: tot onveiligheid. De overheid heeft als primaire taak om de samenleving als geheel en de burgers binnen die samenleving te beschermen en het recht te bewaken.

Voor een democratische rechtsstaat zijn orde, gerechtigheid en persoonlijke vrijheid de fundamentele rechtsprincipes. Het recht

brengt orde in de samenleving: het wijst grenzen aan in het onderlinge verkeer, het probeert willekeur het hoofd te bieden, de overtreding wordt bestraft en het ziet toe op een gelijke behandeling en een goede rechtsgang. Fundamenteel is dat het recht nooit af is, ook dat is werk in uitvoering. Het recht staat altijd open voor de normatieve vraag naar gerechtigheid. Over die vraag wordt altijd uiteenlopend gedacht, maar er is een gedeeld verlangen naar meer recht.

Het is een gezamenlijke verantwoordelijkheid om de orde en veiligheid in de samenleving te bewaken. De overheid is niet de enige soeverein in een land. Er zijn verschillende levenskringen van soevereiniteit die alle een eigen verantwoordelijkheid kennen. Denk aan het gezin, lokale politiek, verschillende geloofsgemeenschappen. Wanneer er tussen de kringen een 'botsing op de grenzen ontstaat' is overheidsingrijpen gewenst. Dat ingrijpen van de overheid vraagt om uiterste zorgvuldigheid. Een mens, een levenskring heeft een eigen waardigheid, een eigen soevereiniteit. Als de overheid ingrijpt, moet het welzijn van de persoon in kwestie en het geheel van de samenleving vooropstaan. Er is herstel of gerechtigheid nodig, van de betrokkene en van de schade die hij of zij heeft aangericht. Alleen dat legitimeert het ingrijpen in het leven van een mens, vereniging of maatschappelijk verband.

Gelukkig gaat het in Nederland met de meeste mensen goed. Er zijn echter mensen die tussen wal en schip vallen. Tussen de samenleving en de instanties. Tussen de maatschappij en de overheid. Het is bij uitstek de taak van bestuurders om zich het lot van deze 'minsten' aan te trekken, de verantwoordelijkheid naar zich toe te trekken en de samenwerking tussen verschillende organisaties in de justitiële keten en de zorgketen te zoeken. Om daadwerkelijk het schild voor de zwakken te kunnen vormen. Het is de uitdaging voor instituties om mee te ademen met de leefwereld van mensen, om aansluiting te houden. Er is een mooi perspectief aan verbonden: wie erin slaagt om zelfs maar een klein deel van deze groep erbovenop te helpen, kan met de bespaarde middelen meteen aan de slag om ook andere groepen te steunen.

Inspiratie uit de traditie

Augustinus (354-430)
'Geordende eendracht'

De centrale opdracht voor de staat is de rechtvaardige ordening van de samenleving. Een staat die niet door gerechtigheid wordt gedefinieerd, zou alleen maar een grote roversbende zijn, zoals Augustinus ooit schreef.

Wat is een rechtvaardige ordening? Voor Augustinus is een sleutelbegrip 'geordende eendracht': 'De vrede van een huis is de geordende eendracht waarin degenen die er samenwonen bevelen geven en gehoorzaam zijn, de vrede van een stad is de geordende eendracht waarin haar burgers bevelen geven en gehoorzaam zijn.' Deze eendracht veronderstelt een eigen taak en een eigen rol voor eenieder. Niet iedereen heeft op hetzelfde moment, op dezelfde plaats dezelfde rol toebedeeld gekregen; er zijn mensen die de orde belichamen, er zijn anderen die gehoorzamen. Augustinus ziet in het functioneren van deze vorm van ongelijkheid, die elke samenleving kent, een vorm van orde: 'De vrede van alle dingen is de rust van de orde. En de orde is die rangschikking van gelijke en ongelijke dingen waardoor elk van hen zijn eigen plaats krijgt toebedeeld.' De eendracht tussen burgers kan alleen bestaan op grond van de erkenning van die ongelijkheid. Pas dan zal een rechtvaardige ordening mogelijk zijn.

In de geest van Augustinus staat het corrigerend ingrijpen van de overheid altijd in dienst van de orde, die eendracht en vrede in het samenleven zoveel als mogelijk bewerkstelligt. Dat vereist een bepaald type bestuurder. Augustinus schreef een profielschets voor de ideale bestuurder, de 'gelukkige keizer' noemde hij die. 'Wij noemen hen "gelukkig" als ze rechtvaardig regeren, als ze tegenover het gepraat van wie hen ophemelen en de onderdanigheid van wie hen al te nederig begroeten niet hoogmoedig worden, maar zich blijven herinneren dat zij mensen zijn; als zij hun macht ondergeschikt ma-

ken aan Gods majesteit om zijn verering zoveel mogelijk te verbreiden; als zij God vrezen, liefhebben en vereren; als zij meer liefde hebben voor dat andere rijk waarin ze niet bang hoeven te zijn om mederegeerders te hebben; als zij wat langzamer straffen en gemakkelijk vergiffenis schenken; als zij de straf alleen toepassen om de staat de noodzakelijke leiding en beveiliging te geven, niet om hun haatgevoelens tegen hun vijanden te bevredigen; als zij de vergiffenis niet zó schenken dat de ongerechtigheid straffeloos wordt, maar dat de hoop op verbetering groeit; als zij de harde besluiten waartoe zij vaak gedwongen worden, verzachten door milde barmhartigheid en royale weldadigheid; als bij hen de overdaad te krachtiger wordt beteugeld naarmate die hun meer zou kunnen vrijstaan.'

Bron: Augustinus, *De civitate Dei*, 413-426, v-24, xix-13.

10

Koesteren

Uit de samenleving

Troost, rust, sacraliteit en schoonheid

Waar kerken in Nederland al jarenlang rap leeglopen, zitten de Utrechtse binnenstadskerken op donderdagavond vol. Bezoekers – kerkelijk, randkerkelijk en niet-kerkelijk – laven zich er aan de *choral evensong*, een eeuwenoude liturgie uit de anglicaanse traditie.

Toen Hanna Rijken jaren geleden in Engeland was, werd ze in de anglicaanse kerk door de schoonheid van de choral evensong geraakt. Niet zomaar eens per kwartaal, realiseerde ze zich in die monumentale kathedraal, maar al eeuwenlang, dag in dag uit, worden hier op het hoogste niveau, door koorscholen die zich op deze specifieke muziek hebben toegelegd, in een liturgische context de prachtigste koorwerken gezongen, tot eer van God. Tot in het diepst van haar ziel was ze geroerd.

Die ontmoeting, zegt ze, had ermee te maken dat twee van haar werelden – die van haar studie theologie en haar opleiding aan het conservatorium – hier bij elkaar kwamen. Op de universiteit ging het over exegese, de Bijbel, de kerk. Op het conservatorium werd ze opgeleid voor het hoogste muzikale niveau. Maar dat samenspel

van die twee, dat was voor haar een nieuwe ontdekking.

Terug in Nederland dacht ze: dit moet ik niet voor mezelf houden. Het kon toch niet anders of aan die schoonheid en verstillings en mystiek hadden ook anderen behoefte. Ze begon met de research-master Ritual and Liturgical Studies van de Universiteit Utrecht en Tilburg University, schreef een scriptie over Engelse kathedrale muziek, werd promovenda aan de Protestantse Theologische Universiteit Amsterdam, promoveerde op de vraag hoe Nederlanders zich die evensong toe-eigenden, en schreef naar aanleiding van de uitkomsten van het promotieonderzoek een voorstel voor een interkerkelijke pioniersplek, Choral Evensong & Pub, in haar woonplaats Utrecht.

Opmars

De anglicaanse traditie is in het ontkerkelijkte en gesecculariseerde Nederlandse landschap, zo ongeveer sinds de jaren tachtig, grappig genoeg, aan een gestage opmars begonnen. Zo is er bijvoorbeeld elke week op donderdagavond in een Utrechtse binnenstadskerk een choral evensong te bezoeken. De gezongen liturgie, die ongeveer drie kwartier tot een uur duurt, trekt elke week opnieuw honderden mensen uit het hele land de kerkbank in.

Een verklaring heeft Hanna Rijken voor dat bijna paradoxale gegeven inmiddels wel, dankzij haar promotieonderzoek. Iedere ‘doelgroep’ heeft zo zijn eigen motivaties, ontdekte ze, maar wat onder zowel kerkelijke, randkerkelijke als onkerkelijke bezoekers terugkwam, was dat ze hunkerden naar rust, schoonheid, verstillings, sacraliteit, transcendentie – en die in de evensong vonden.

De wekelijkse donderdagavonddienst in Utrecht vindt sinds 2017 plaats onder auspiciën van de Protestantse Kerk in Nederland, de Protestantse Gemeente Utrecht en het Metropolaan Kapittel van Utrecht van de Oud-Katholieke Kerk. Locaties zijn monumentale kerken als de Domkerk, de Janskerk, de Jacobijkerk, de Sint-Catharinakathedraal en de Sint-Gertrudiskathedraal. Aan de viering werken koren mee die affiniteit hebben met Engelse kathedrale muziek, zoals de Schola Davidica, het Kathedrale Koor Utrecht en het Ro-

den Boys Choir. Steevast is er na afloop een borrel in een nabijgelegen café.

De Nederlandse uitvoering is min of meer identiek aan die van haar Engelse evenknie. De gezongen taal is Engels, de opbouw van de dienst volgt de anglicaanse liturgie en er worden koorwerken ten gehore gebracht van Engelse componisten als William Byrd, Henry Purcell en John Rutter. Ook is er samenzang in de hymnes. Koorleden dragen de in de anglicaanse kerk gebruikelijke gewaden, zoals een toog en superplie, schrijden in processie zingend de kerk binnen en dragen een kaars mee. Rijken zelf vindt het belangrijk al die elementen uit de eeuwenoude traditie te eerbiedigen. 'In die ritualiteit schuilt een diepe betekenis, juist ook voor de huidige maatschappij, voor de postmoderne of postchristelijke mens. Een heilige tekst horen zingen, een kaars zien aansteken, een processie meemaken, de liturgie ondergaan: het reikt mensen woorden aan voor "die andere werkelijkheid", die niet met woorden te zeggen is. Religieuze tradities, waaronder de christelijke, bieden bij uitstek wat de antropoloog Roy Rappaport "*the ultimate sacred postulate*" noemt. Teksten als het Onzevader maar ook beproefde liturgieën zoals de choral evensong voorzien in een taal die overal en in alle tijden mensen troost, rust, sacraliteit en schoonheid verschaft.'

Pioniersplek

Spicy detail is dat de anglicaanse liturgie in Engeland zelf als *high church* te boek staat, hoogkerkelijk en traditioneel. Het onderzoek in Nederland laat zien dat jong en oud, stad en platteland, kerkelijk en niet-kerkelijk zich eraan laaft. Rijkens collega's van de University of Oxford konden hun ogen niet geloven, zegt ze. 'De choral evensong is in Nederland populair en krijgt in Utrecht gestalte in de vorm van een pioniersplek binnen de Protestantse Kerk. Het Engelse equivalent van een pioniersplek, *fresh expression*, hangt nauw samen met *missionary church*. Wat is er bij jullie aan de hand, dat zo'n traditionele liturgie volgens de richtlijnen van het Book of Common Prayers uit 1662, zo'n divers publiek trekt? vroegen ze zich verbaasd maar ook opgetogen af.

Dat heeft Rijken zich ook afgevraagd. En zo begon haar postdoc-vervolgonderzoek naar ervaringen in de evensong (in Nederland en het Verenigd Koninkrijk) in samenwerking met onderzoekers van de University of Oxford. De meest in het oog springende doelgroep is misschien wel die van de buitenkerkelijken, ontdekte ze: mensen die korter of langer geleden de deur van het instituut definitief in de sponning hebben geworpen. Ze omschrijven de evensong als een ‘vluchtheuvel’, een ‘resetknop’, een ‘oplaadpunt’. ‘In mijn proefschrift reflecteer ik op die begrippen met een term van de Ierse filosoof Richard Kearney: *anatheim*. Hij beschrijft daarmee naast atheïsme en theïsme een derde levensbeschouwelijke variant: *looking for God after God*. Van het klassieke godsbeeld hebben deze mensen afstand genomen, maar toch blijven ze daarna op zoek naar het hogere, rituele. In kunst en muziek, en dus ook in de evensong, blijken zij daarvan iets te proeven.’

Ook mensen die ’s zondags gewend zijn naar de kerk te gaan, komen op de evensong af. Zij vinden er praktisch dezelfde dingen als niet-kerkelijken, constateerde Rijken. ‘De Engelse theoloog en zanger Jonathan Arnold heeft eens gezegd dat muziek een brug slaat tussen mensen “binnen” en “buiten” de kerk. Ik denk dat hij gelijk heeft. Discussies over het geloof zijn bijna altijd polariserend, maar muziek biedt veel ruimte en talloze mogelijkheden over en weer. In navolging van Arnold zeg ik: laten we meer tijd besteden aan muziek. Daar ligt onze gezamenlijke toekomst. Als mensen kunnen we simpelweg niet zonder plekken waarin het gaat over datgene wat het hier en nu overstijgt. Plekken die ons via schoonheid, ritualiteit, spiritualiteit en transcendentie naar die andere werkelijkheid meevoeren, waar de dingen onzegbaar, niet maakbaar en onmeetbaar zijn.’

In de politieke praktijk

De waarde van traditie en cultuur

De samenleving van vandaag is niet gisteren pas opgetuigd. De cultuur die we ademen is niet van vorige week. Als mensen staan we op de schouders van hen die ons voorgingen. We bouwen verder aan het werk van onze voorouders, die lang voor ons al samenleefden. Vanuit rentmeesterschap mogen we cultuur, erfgoed en tradities koesteren en uitdragen. Het past bij de christendemocratie om het verleden te eerbiedigen. Dat is wat anders dan het verleden op te hemelen. Er bestaat geen ideaal verleden, slechts een geïdealiseerd verleden. Er bestaat wel een rijk verleden, waaruit we veel goeds hebben aangereikt gekregen voor het leven van vandaag en morgen. En zo mogen we zelf ook weer vorm geven aan oude en nieuwe tradities.

De christendemocratie is zich bewust van al het goede, ware en schone dat is overgedragen door de generaties voor ons. Kunst, cultuur en tradities zijn voor de maatschappelijke stabiliteit van belang. Ze geven troost en houvast op de momenten waarop het leven een koers neemt die we misschien moeilijk vinden, op momenten van verlies, verdriet. Juist op die momenten tonen niet-materiële zaken als religie en kunst vaak hun echte waarde: mensen raken geïnspireerd, stijgen boven zichzelf uit en vormen een gemeenschap met elkaar. De samenleving is een mooiere en betere samenleving vanwege die niet-materiële zaken, waarvan de waarde niet in economische termen is uit te drukken.

Alles van waarde is weerloos. Het behoud van erfgoed is van onschatbare waarde, al blijft altijd een kritische blik nodig. De christendemocratie weet zich hoeder van tradities in brede zin, omdat de samenleving bestaat uit al die verschillende culturen en religies bij elkaar.

De Europese cultuur is gestempeld door het christendom. Maar het unieke van Europa is dat het een excentrische cultuur heeft, zoals de Franse filosoof Rémi Brague eens heeft gesteld: als een van de

weinige culturen zoekt de Europese cultuur haar centrum niet in zichzelf, maar buiten zichzelf. Ze eist namelijk geen originaliteit op, maar is zich ervan bewust voort te bouwen op bronnen in Athene en Jeruzalem, de Griekse filosofie en het jodendom. Deze beide tradities raakten via Rome vervlochten in de christelijke traditie en vormden zo de basis van de Europese samenlevingen. Vanuit dat perspectief is de christelijke traditie niet zozeer verworven cultuurgood, maar veeleer een opdracht: de christelijke traditie doet een appèl op ons om onze naaste lief te hebben, ongeacht de culturele of religieuze achtergrond van de ander.

Cultuur is in de christendemocratie dan ook niet iets van een elite of exclusief voor een bepaald volksdeel, maar is verbonden met ons samenleven. Cultuur is van iedereen en het is daarom de taak van bestuur en politiek om cultuur breed toegankelijk te maken en iedereen, bijvoorbeeld via het onderwijs, in aanraking te brengen met die cultuur. Bestuurders die hun waardering willen uitdrukken voor alle vormen van cultuur, zingeving en spiritualiteit kunnen aansluiten bij talrijke initiatieven, nationaal en regionaal, of zelf het voortouw nemen. In dienst van het goede en stabiele samenleven.

Inspiratie uit de traditie

Charles Taylor (1931)

Traditie als 'horizon van betekenis'

Zoals het leven ons geschonken is, zo geldt dat ook voor de cultuur en tradities die we met elkaar delen. De Canadese filosoof Charles Taylor wijst ons erop hoe belangrijk deze collectieve geschiedenis is, want 'de dingen worden belangrijk tegen een achtergrond van verstaanbaarheid'. Taylor noemt deze achtergrond een 'horizon van betekenis'. Onze cultuur en tradities vormen zo'n betekenis-horizon. Je zou dus kunnen zeggen dat we onszelf pas goed kunnen leren kennen als we onze gedeelde geschiedenis, cultuur, tradities en gewoonten kennen.

Anders gezegd, zo vervolgt Taylor: 'Ik kan mijn identiteit alleen bepalen tegen de achtergrond van zaken die ertoe doen.' Daarom kunnen we volgens Taylor niet 'de geschiedenis, de natuur, de maatschappij, de eisen van solidariteit, alles behalve wat ik in mezelf vind, tussen haakjes plaatsen'. Daarmee doen we namelijk alles wat ons bestaan waarde en betekenis geeft, teniet.

De betekenishorizon hoeven we niet zelf te creëren. Hij is ons gegeven, stelt Taylor. En wij kunnen onszelf leren kennen tegen de achtergrond van deze gedeelde cultuur. Dat tekent de waarde van het koesteren van wat ons vanuit het verleden wordt aangereikt. 'Alleen als ik besta in een wereld waarin de geschiedenis, of de eisen van de natuur, of de behoeften van mijn medemensen, of de plichten van het burgerschap, of de roeping van God, of iets anders van deze orde van wezenlijk belang is, kan ik voor mezelf een identiteit definiëren die daadwerkelijk betekenis heeft.'

Bron: Charles Taylor, *The Ethics of Authenticity*, 1991, hoofdstuk 4.

Samenstelling handboek

Redactie: Irma Bultman, Pieter Jan Dijkman en André Poortman.

Redactieraad: Govert Buijs, Marius Buiting, Irma Bultman, Pieter Jan Dijkman, Heleen Keur, Martine Oldhoff, Hielke Onnink, André Poortman en Jan Schinkelshoek.

Medewerkers: Hans Alderliesten, Jo-Annes de Bat, Jelle Beemsterboer, Rob van de Beeten, Geerten Boogaard, Erik Borgman, Peter Cuyvers, George Harinck, Peter Heijkoop, Robert Kleine, Frank Petter, Arjen Siegmann, Jan Dirk Snel en Eveline Tijmstra.

De reportages van de mooie initiatieven uit de samenleving zijn opgetekend door Jasper van den Bovenkamp, www.studiojc.nl.

De bijbehorende foto's zijn gemaakt door Leonard Walpot, www.leonardwalpot.nl.

Register

- Adenauer, Konrad 40
Agt, Dries van 22
Afrika 37-38
Almere City FC 69-70
Angelsaksische model 34
Anti-Revolutionaire Partij
 (ARP) 13, 18, 20-22, 32, 40, 47
Anti-Schoolwet Verbond 20
Aquino, Thomas van 16
arbeidsmarkt 69, 71-73
 inclusieve 69, 72
Arendt, Hannah 99-100
Arnold, Jonathan 134
Augustinus, Aurelius 128-129
autonomie 25
Azië 37-38

barmhartigheid 16, 37, 90, 129
Beel, Louis 22
België 40
Bes, John 69-71
Biesheuvel, Barend 20
Bijbel 20-21, 43, 47, 63, 109, 131
Borgman, Erik 15, 83, 90-91

Borstlap, Hans 18
Brague, Rémi 135
Broodfonds 77-80
Bruni, Luigino 73-74
Bulgakov, Michail 104
Byrd, William 133

Cals, Jo 22
Calvijn, Johannes 81
CDU 38
Centraal Orgaan opvang
 Asielzoekers (COA) 60
Charpentier, René 38
Choral Evensong & Pub 132
Christelijk-Historische Unie
 (CHU) 13, 18, 21-22, 40, 47
Christendemocratisch Appèl
 (CDA) 7, 14, 18, 20-22, 24, 28-
 29, 38, 40, 42, 47
Christendemocratische Inter-
 nationale 38
Cicero, Marcus Tullius 117
Club van Rome 104
Cohen, Job 69

Colijn, Hendrik 20-21
communisme 12
conservatisme 13, 99

Defares, Rob 94-95
Dijkman, Pieter Jan 8
diversiteit 24, 46, 48, 62, 98
DSV Katwijk 59-60
Duitsland 13, 37-40
 West- 34
duurzaamheid 108

economie 20, 33-36, 72-74, 77,
 80-81, 108
 civiele 73-74
 markt- 33-34, 74
Eemlandhoeve Bunschoten 104,
 106-107
encycliciek
 Graves de Communi Re 12-13
 Laudato Si' 16, 110
 Quadragesimo Anno 30
 Rerum Novarum 12, 30, 57
Euratom 38
Europa 11, 13, 23, 34, 37-40
Europese Economische
 Gemeenschap (EEG) 38
Europese Gemeenschap voor
 Kolen en Staal 38-39
Europese Unie 38, 103
Europese Unie van Christen-
 democraten (EUCD) 38
Europese Volkspartij (EVP) 38, 40
Euverman, Marjon 86-88
Evangelie 47

Franciscus, paus 16, 109-110
Frankrijk 37, 40

Gasperi, Alcide de 40
gerechtigheid 27, 48, 109, 127-128
 internationale 82
 publieke 18-21, 23-24, 26-28,
 35, 46
gespreide verantwoordelijk-
 heid 18-21, 28-29, 46, 73, 118
Geer, Dirk Jan de 21
Gerbrandy, Pieter Sjoerds 20
Gestel, Godfried van 123-126
Groen van Prinsterer, Guil-
 laume 20

Halík, Thomas 104
Hammar skjöld, Dag 104
Heemskerck, Theo 20
Hellenberg Hubar, Rob van 86,
 88
Herbrink, Gerard 59-62
hospice Rozenheuvel 86-88
Huijgen, Jan 103-106

identiteit 34, 65, 98, 118-119, 136
Ierland 40
inclusiviteit 69-70
instituten 29, 37, 65, 127,
integratie 29, 63-64
Italië 40

Jong, Piet de 22
Jonge, Froukje de 69

Katholieke Volkspartij (KVP) 13,
 18, 21, 40, 47
 Kearney, Richard 134
 Klapwijk, Jasper 51-55
 klimaat 26, 35, 93
 -vraagstuk 107-108
 -probleem 107
 Klompé, Marga 22, 82-83
 Knarrenhof 113-117
 Koffiehuis Amsterdam, het 51-55
 Koning, Jan de 42
 Kübler-Ross, Elisabeth 88
 Stichting 85
 Kuyper, Abraham 17, 20, 32, 38
 Kremers, Sjeng 18

 Latijns-Amerika 37-38
 Leger des Heils 86
 Leo XIII, paus 12-13, 30, 56-57
 liberalisme 7-8, 12-14
 Linden, Carel ter 42
 Lücker, Hans-August 39
 Luxemburg 40

 Mansholt, Sicco 103-104
 Marijnen, Victor 22
 mensbeeld 7, 41, 43-44, 46, 80, 126

 onderwijs 11, 20, 24-25, 31-32, 37,
 46, 60, 95, 97-100, 120, 136
 Oostlander, Arie 7, 18
 Ostrom, Elinor 54

 Piketty, Thomas 104
 Pius XI, paus 30

 Plessius, Iris 83
 populisme 14
 Prak, Peter 113-117
 Purcell, Henry 133

 Quay, Jan de 22

 Raad van Europa 38
 Rappaport, Roy 133
 rechtsgemeenschap 24, 64
 rechtsstaat 18, 21, 55, 63-64, 98,
 126-127
 rechtvaardigheid 12, 19, 27, 72, 83,
 118
 sociale 12
 Reisen, Mirjam van 83
 Reitsma, Liedeke 114-115
 religie 17, 48, 135
 rentmeesterschap 18-21, 28-29, 43,
 46, 48, 73, 107-108, 115, 118, 135
 Ricoeur, Paul 15
 Rijken, Hanna 131-134
 Rijnlands
 denken 34-35
 model 34
 Romme, Carl 22
 Rooms-Katholieke Staatspartij
 (RKSP) 13, 21-22
 Ruijs de Beerenbrouck,
 Charles 22
 Rutter, John 133

 Sacks, Jonathan 64-66, 72
 Savornin Lohman, jonkheer
 Alexander de 21

Schaepman, Herman 38
 schepping 18-19, 24, 43, 109
 Schoenmaker, Biba 77-80
 Schuman, Robert 40
 Sluis, Pieter 85, 88
 Smerilli, Alessandra 73-74
 Smith, Adam 36
 sociaaldemocratie 7, 14
 socialisme 8, 13
 soevereiniteit 25, 127
 in eigen kring 19, 32
 solidariteit 12, 18-21, 24, 28-29, 46,
 48, 72-74, 88, 118, 120, 136
 Stichting Elckerlijck 86
 Stichting IMC Weekendschool 93-
 97
 Steenkamp, Piet 18
 subsidiariteit 19, 25, 30-31, 81, 108

 Taylor, Charles 104, 136-137
 Terwijn, Heleen 93-97
 tweemachtenleer 25

 Universele Verklaring van de
 Rechten van de Mens 42

 Veldkamp, Gerard 22
 Verenigd Koninkrijk 134
 Verschuer, Otto van 18
 volkspartij 48

 waarden 7, 14, 63, 80, 89, 98
 en normen 31, 35, 115
 waardigheid 8, 16-18, 42-43, 87-
 90, 110, 127
 menselijke 18, 26-27, 30, 39,
 41-42, 46, 63, 89, 91
 intrinsieke 41
 Wereldunie van Christen-
 democraten 38
 Wetenschappelijk Instituut voor
 het CDA 7-8, 18, 24
 Wienen, Jos 59, 61
 Willem-Alexander, koning 61
 Williams, Rowan 119-120
 Wintzen, Eckart 70

 Zijlstra, Jelle 20
 Zorg- en Veiligheidshuizen 124-
 126
 Zwol, Richard van 8